

MEDENİ HUKUK CEPHESİNDEN AHMET CEVDET PAŞA

(1822 - 1899) [*]

Ord. Prof. Ebül'ulâ Mardin

— Üniversitemizin Aziz Rektörü

Örd. Prof. Süddik Sami Onar'a —

I

Ahmet Cevdet Paşa, hukuk ilmi adamı, bir fıkıh mütehassısı olmaktan ziyade yurtda hukuk ilminin gelişmesine büyük ölçüde çalışan, yürürlükteki hükümleri kanun haline çeviren, bizde kanunlaştırma usulünü yayan, Düsturları vücade getiren [1], tarihî incelemelere ilmi istikamet veren, dilimizi zapt ve rapt altına alarak sadeleştiren, memlekette Kur'anın basımına ait gürültülü meseleyi çözen [2], maliyemizin kullandığı yanlış takvim usulüne karşı ilk ilmi mücadeleyi açan [3], devrinde cumhurun güç ve karışık işlerini idarede müstesna reviyeti görülen değerli bir Türk bilgini ve pek mümtaz bir devlet ve siyaset adamıdır.

Tanzimat devrinin hâtırası daima hayır ve şükranla yâdolunacak sayılı bariz simalarındandır.

Cevdet Paşa merhumun kıymetli ve feyizli bir âlim olmasına rağmen hukuk ilmindeki ihtisası diğer fârik ve yüksek vasıflarına nazaran tâlidir. Merhum dikkatini yekdiğerile münasebeti pek az, çeşitli ilimler üzerinde dağıtarak tek birine teksif etmediği için zihinlere hayret veren bü-

[*] Bu adı taşıyan eserden başkaca olarak Ahmet Cevdet Paşa merhumun 50. ci ölüm yılı dönümü vesilesiyle Millî Eğitim Bakanlığınca neşri kararlaştırılan kitaba konmak üzere makale şeklinde hazırlanmıştır.

[1] «Meclis-i Âli-i Tanzimatın mahsulü olan kavanin ve nizamat ve evrakı saire hep eser-i hame-i fakirdir. Nihayet kavanin ve nizamatı cem ile bir cilt olarak bir mecmua yapıp (Düstur) deyu tesmiye eyledim. İşte iptida Düstur namile çıkan mecmua budur». (Tezakir-i Cevdet; 16 Yazma. Belediye İnkılâp Müzesi).

[2] Bak.: Ebül'ulâ Mardin; Ahmet Cevdet Paşa, sah. 7, Not 2. (Bundan böyle sözü geçen esere yapılan atıflar sadece «Eserimiz» diye gösterilecektir).

[3] Bak.: Eserimiz; sah. 7, Not 3.

yük istidadile yüksek kabiliyetine, her meselenin en derin noktalarına nüfuz kudretine, müstesna zekâsına, velûd kalemine rağmen hiçbirinde tam bir ihtisas mertebesine varamamıştır.

Cevdet Paşa merhum, ne Eşbah sahibi bir İbni Nüceym [4] ve ne de son asırlarda yetişen fakihlerden bir İbni Abidin [5] ve ne asrımızın afa-zıl-ı fukahâsından Karinâbatlı bir Ömer Hilmi Efendidir [6].

Cevdet Paşa merhumun garp hukukile esasen ünsiyeti azdır. Nitekim padişahın salâhiyeti hakkındaki telâkkisi hukuk-u âmme bakımından mu-asır telâkkilere uymamakta ve Meşrutiyet usulüne dair olan mütalâası asrın ihtiyaçlarına cevap vermemektedir [7]. Maamafih gördüğü islâm terbiyesi icabı hürriyeti sever ve istibdadın her türlüüne nefret ederdi. [8].

Muhtelif ilimlere ait pek çok telifi bulunan Cevdet Paşanın fıkıha da-ir (*Risaletülvefa*) ve (*Cevdetülenzar*) gibi yazılmış risalelerden başka eseri yoktur [9]. Mecelleye gelince: Merhum bu kanun mecmuasını bazan kendi telifi olarak göstermiş, bazan da müellifliği Mecelle Cemiyetine iza-fe etmiştir. Halk ise Mecelleyi Cevdet Paşanın eseri olarak tanır. Bu yüz-den medihlerini, zemlerini hep merhum üzerine teksif ettirir. Halbuki

[4] Mecelle-i Ahkâmı Adliyenin vecizelerden terekklüp eden ve (Kavâid-i Kül-lye) adını taşıyan ilk yüz maddesinin asılları Debusi'den mülhem olarak bu zatın-dır. İbni Nüceym'in (Eşbahvennezair) adlı eserinde müdevven bulunan bu kaldelerin benzerlerinden bir çoğunu Kazan ulemâsından Musa Carullah Bigiyef tercüme ederek Kazanda bastırıldığı (Kavâid-i Fıkhiye) adlı eserine koymuştur. Bu eserde 201 kalde vardır. Zaten Mecelle mazbatası da kaldelerin kısmen İbni Nüceym'den ıktibas edil-diğini ısrap etmektedir. (Bak.: Eserimiz; sah. 8, Not 4.)

[5] Bak.: Eserimiz; sah. 8, Not 5.

[6] Bak., Eserimiz; sah. 8, Not 6.

[7] Bak.: Eserimiz; sah. 10, Not 7.

[8] İstibdat hakkında merhumun şu mülâhazası dikkate değer: «... Âli Paşa bu defaki sadaretinden azlolunmamış iken bir gece meclisinde böyle kalabalık meclis-i umumi akdini (ıslahat fermanı meselesine karar vermek için üç yüz kişilik bir meclis-i umumi akdi tasavvurunu) cerh sırasında «Cenab-ı Hak bu millet ve memleke-tin saadet halini beş altı kişiye tevdi etmiş, anlar hal ve akdi umuru devlet ediver-melidir» dedikte fakir bu mertebe istibdadı sevmediğinden sükût ettim. Sükûtumdan hilâf-ı reyde bulunduğumu anladı, taabbüs eyledi (yüzünü eksitti veya sertleştirdi). Fuat Paşa anın kadar istibdada mall değildi. Lâkin bu misillü hususlarda çaresiz ana mülâmaat ederdi». (Tezakir-i Cevdet: cüz'ü 4, sah. 18, İstanbul Belediyesi İnkılâp Müzesi, yazma nüsha).

[9] Bak.: Eserimiz; sah. 11, Not 9.

Mecellenin müellifi şahıs değil, hey'ettir. Bu noktada herhangi bir tereddüde mahal yoktur.

Memleketimizde hukukun mebnası olan fıkıh ilmile teveggül zevkine gelince: Bu, Cevdet Paşa merhuma atalarından kalma bir mirastır. Kendisini babası Lofçalı Hacı İsmail Ağa değil, dedesi Hacı Ali Efendi talim ve terbiye etmiştir [10]. Bu zatın babası olan Ahmet Ağa Lofça müftüsü İsmail Efendinin oğludur. Hacı Ali Efendi şer'î ilimlere çok merbut ve meftundu. Torununu daima büyük babasının mesleği olan «*ilmiye tarikine*» teşvik ve tergip ederdi. Hattâ merhumun Harbiye Mektebine kaydettirilmesi bahis mevzuu olduğu sırada buna muhalefet ederek ancak ilim tahsili için İstanbula gitmeği tasvip edebileceğini söylemişti. Bu kat'î karardan sonradır ki Cevdet Efendi için arapçayı tahsil keyfiyeti meslek olarak taayyün etmiş, Lofça müftüsü Hafız Ömer Efendiden bu ilimleri tahsile koyulmuştur. Küçük yaşta *Halebi*, *Mülteka* gibi fıkıh kitaplarına çalışması işaret olunan noktayı tenvir eder. *Mülteka* [11] bütün fıkıh bahislerine temas eden bir metn-i metindir. İşte merhumun ilk neşetinde fıkıhla işigalinin hakikî âmili böyle bir aileye olan nisbeti ve kendisini yetiştiren büyük babasının arzu ve emirlerine mümaşat ve riayetidir [12].

II

Ahmet Cevdet Paşa merhumun hayatta kendisi için seçtiği ilk işin

[10] Cevdet Paşa merhumun kerimesi Fatma Aliye Hanım (Ahmet Cevdet Paşa ve zamanı) diye yazdığı eserde bu cihete şöyle temas eder: «Hacı Ali Efendi Ahmet Cevdet Pasayı pek küçükken hicri terbiyesine almıştır. Büyük pederinin mesleği olan tarikî ilmiyeye tergip ve teşvik eden odur».

«Ali Efendi, Cevdet Paşanın yetişmesinde çok müessir olmuştur». (İslâm Ansiklopedisi; sah. 114).

Cevdet Paşa merhum da bizzat kaleme aldığı hal tercümesinde bu ciheti teyit etmektedir. (Tezakir-ı Cevdet; cüz'ü 40. İstanbul Belediyesi İnkılâp Müzesi).

[11] *Mülteka* kitabı, Fransa elçilerinden Engelhard'ın bile dikkat nazarını çekerek meşhur (Türkiye ve Tanzimat) adlı eserinde bu kitaba dair şöyle malûmat verir: «*Mülteka* namındaki meşhur kitap dine, siyasete, askerliğe, cezaya, hukuka, ticarete, sayda ve sairaya mülteallik ahkâmı şer'iyeyi cemetmiştir». (Ali Resat Bey tercümesi; sah. 317).

[12] «... Ahmet Efendinin pederi İsmail Ağa ile valdesi Ayşe Sünbül Hanım oğullarını o küçük yaşta göndermek istememsiirse de hicri terbiyesinde yetiştirmiş olan büyük pederinin azm-i kat'isi ve Ahmet Efendinin arzusu meselenin husulüne bâdi olmuştur». (Fatma Aliye Hanım: Ahmet Cevdet Paşa ve zamanı).

hukuk ilmine hizmetle nihayet bulan bir vazife olması, ileri sürülen teze zaaf iras edemez. Filhakika 1238 (1822) tarihinde kendi tâbiri veçhile «*Ruzihızıra kırk gün kala*» (26/27 Mart Salı gecesi) Lofçada [13] doğan ve adı Ahme^t olup (Cevdet) malhasını sonradan alan [14] Ahmet Cevdet Efendinin 1839 senesi ilk aylarında İstanbula geldiği ve memleketi müftüsünden, müdderrisinden okuduğu sıralarda müftü müsevvitliği [15] vazifesini de yaptığı tarihen sabittir.

Fakat bu, kendisinin şahsî arzusundan ziyade muhitinin ilcaatına istinat eden bir mazhariyetidir. Maamafih fetva tesvidi işinin yalnız fıkıh bilmeği değil, iyi bir münşi olmağı da istilzam eylediği nazara alınır ve binne^tice müsevvitliğin müftülükten daha güç ve müşkül olduğu düşünülürse Cevdet Paşanın pek genç bir yaşta başardığı bu önemli vazife çok dikkatî çeker. Filhakika fetvayı tanzim ve tesvid ederken haşivden tamamen sakınarak meseleyi, hâdisenin bünyesi bakımından nazara alınması icap eden bütün fıkıh kayıtlarını ihtiva eder surette tasvir ve tahrir edebilmek, epeyce geniş bir fıkıh malûmatına [16] ve etraflı yazı yazabilmek melekesine tevakkuf eder ki henüz 17 yaşını doldurmamış bir

[13] Lofça, eski Tuna eyaleti kasabalarından olup şimdi Bulgaristan hududu dahilindedir. Muallim M. Cevdet Bey tarafından Dârülmualliminin 71 inci sene-i devriyesi vesilesile müessesenin ilk müdürü Cevdet Paşanın ilmi hayatı hakkında verilen ve Tedrisat mecmuasının 39 uncu nüshasına dercolunan konferansta Lofça şehrinin yetiştirdiği yüksek şahsiyetler hakkında şu mütalâa serdolumuştur: «... Bu şehir Cevdet Paşa ile beraber Müşür Derviş Paşayı ve en büyük devlet adamımız Mithat Paşayı yetiştirmiştir. Toprak, su, hava icabı Lofça çocukları kuvvetli, zeki olur. Bu üç şahsiyet de o tabiate varis olmuşlardı. İhtiyarlık melekât-ı umumiyeye hâlel getirdiği halde Cevdet Paşa yetmişinden sonra bile ne bedeninden, ne de yetmişlik çehre-i zekâsından bir şey kaybetmemiştir».

Dahiliye Nazırlığı, Meclis-i Mebusan reisliği yapan Darülfünun Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk Profesörü (Usulü Fıkıh Dersleri) adlı meşhur eserin sahibi, borçlar kanunu sarıhlı Hacı Âdil Bey merhum da Lofçalıdır.

[14] «...Lofçada iken yazmadan izin aldığımda (Vehbi) mahlâsını almıştım. Halbuki eslâftan iki büyük şairin mahlâsları Vehbi olduğu cihetle onların âsarı arasında insanın nam ve şöreti zayıf olur diyerek Fehim Efendi 1259 tarihinde (Cevdet) mahlâsını verdi. Andan sonra bununla tahallus eyledim». (Tezakir-i Cevdet; No. 40, sah. 20).

[15] Sayın müverrih Bay İbnilemin Mahmut Kemal İnal'ın (Evkaf Nazırları) eserinin 159 uncu sahifesine bakınız.

[16] «Lofçada ulûm-u ser'iyede biraz mûmarese kesbeyledim». (Tezakir-i Cevdet; No. 40, sah. 3, Yazma nüsha).

gençte görülen bu melekeyi ancak geceli gündüzlü devamlı bir çalışma temin edebilir.

Maamafih bu müstesna durumun âmilini merhumun kendi tâbiri veçhile «*biraz mümarese kesbeylediği*» fıkıh ilmine hevesinden değil, zihinlere hayret veren zekâsile yüksek kabiliyetinde ve tükenmek bilmiyen sâ-y ve gayretinde aramalıdır. Cevdet Paşada yazı yazmak, okuduğunu kendi anladığını ilâve suretile derinleştirmek ve vardığı neticeyi bir eser halinde yayınlamak gayreti pek genç bir yaşta başlar. Medresede daha ilk dersleri takip ederken okuduğu konulara dair eser yazmaktan kendini alamıyan Cevdet Efendi talebe arasında kitapların hutbe ve dibacelerine dair cereyan eden bahislerle ilgili Türkçe yazılarını (*Beyanülünvan*) ve İstanbulda ilk yerleştiği Papazoğlu medresesinde İbni Hacıbin şafiyesini okuturken yazdığı talikatını (*Gayetülbeyan*) adlarıyla hemen birer eser haline çevirdiği gibi Bina ve Emsile ve bu tarzdaki iptidai eserlere bile bu himmeti esirgememiştir [17]. Filhakika Cevdet Paşa herhangi bir mevzuu ele alırsa müteakiben ona dair bir eser yazmağı kendisine âdeta şiar edinmişti.

Kavaid-i Osmaniye, Methal-i Kavaid, Belâgat-i Osmaniye [18], *Ta-*

[17] Netayicüleşkâr, Bina ve Emsile üzerine talikatın Mütavvele ait talikat ile tek bir eser haline ifrağ edilmiş bulunduğu Bursa'lı Tahir Bey Merhum (Osmanlı Müellifleri) adlı eserinde işaret ediyor. Mütavvel; Meani, Beyan, Bedi' ilimlerine dair muteber bir eser olup hocalar arasında pek mütedavildir. İstanbul ruusunu ihraz yani camilerde ders okutabilmek salâhiyetini iktisap için açılan ve hâtırası daima hasyetle anılan büyük imtihanlarda bu eserden ibare seçildiği cihetle talebe tarafından kitap çok itinalı bir incelemeye tâbi tutulurdu. Mütavvel ve Muhtasar'da misal olarak irad ve ityan olunan ve (Şesahid) diye tesmiye kılınan arapça beyitleri şerheden müstaklil eserler vardır. Nimeti İslâm külliyyatı sahibi ve alât denilen ilimlere ait birçok kitapların müellifi Mülkiye Mektebinin feyizli üstadlarından Hacı Zihni Efendi merhumun meşhur (Kaviülceyyit) i de bu kabildendir.

[18] Edebiyat tarihimize ait güzide eserlerin değerli müellifi Bay İsmail Habip bu eser hakkında şu mütalâayı yürütüyor: «Cevdet Paşanın edebiyat nazariyatına ait (Belâgat-i Osmaniye) kitabı Şark yani Arap belâgat telâkkilerine istinat eder. Ondan evvel bizde edebiyat nazariyatı (Mütavvel) ismindeki kitapla temin edilirdi. Bu, uzun asırlardır Arapların edebiyat telâkkilerinden gelen bir tasnifle eser-i Meani, Beyan, Bedi' diye üçe ayıran bir kitaptı. Cevdet Paşa Belâgat-i Osmaniye ile işte o aynı sistemi Osmanlı edebiyatına tatbik etmiş oluyordu». Belâgat-i Osmaniye, Sadettin Teftazani'nin Muhtasar adlı eserinden mülhemdir. Hacı İbrahim Efendi tarafından serholunmuştur.

rişülirtifâ [19], *Malûmat-ı Nafia*, *Takvimüledvar* [20], *Hülâsatülbeyan fi Telifilkur'an* [21], *Divan-ı Saib şerhinin tetimmesi*, *Risaletülvefa* [22] gibi eserleri hattâ kızı Fatma Aliye Hanım için hazırladığı derslerden terakküp eden *Mecmua-i Aliye'si* buna bir delildir.

Cevdet Paşanın şahsî cerbezesi, işlek kalemi, meseleleri ihata kudreti, yüksek zekâ ve kabiliyeti Koca Reşit Paşa merhumun dikkatini üzerine çektiğinden kütüphanesine taallük eden işleri görmeğe kendisini memur etmiş ve bu vazife esasen her ilme karşı merhumda mevcut olan fitrî temayüllerin gelişmesine iyi bir vesile olmuştur. Çeşitli ilimlerle uğraşmasında belki bu da bir âmildir. Merhumun akli, naklî bir çok ilimlere olan vukufu herkesin müsellemidir [23].

[19] Bursalı Tahir Bey merhum (Osmanlı Müellifleri adlı eserinde Beyazıt camii içindeki Veliefendi kütüphanesine hediye edilen eserler arasında rastladığını yazıyor. Fatma Aliye Hanım da eserinde şu malûmatı veriyor: «... Medrese talebesi son zamanlarda riyazî dersleri ihmal ederek üç aylarda gittikleri memleketlerde Ramazanın iftar saatlerini düzeltmeğe yarar diye rubu risalelerini okurlardı. Cevdet Paşa merhum bunların kolaylıkla irtifa alabilmelerini temin için bu eseri yazmış ve (Tarifülirtifa diye adlandırmıştır». (Cevdet Paşa ve zamanı; sah. 14).

[20] Şemsi tarih meselesile ilgili bir eserdir. Cevdet Paşa merhumun heyet ilmîne olan değerli hizmeti hakkında bir fikir verir. Ek kısmındaki vesikalara bakınız.

[21] Arapçadır. Kur'an-ı Kerim âyetlerinin nasıl toplu bir hale getirildiğini izah eder.

[22] Yanya valisi İken Mecelle Cemiyetine gönderdiği kendi el yazısıyla yazılmış bir risaledir. İnkılâp Müzesinde mevcut nüshasını gözden geçirdim. Dikkate değer bir hususiyet tesbit edemedim.

[23] Vatanperver büyük edibimiz Namık Kemal Bey merhum tarafından Ebûzîya Tevfik Bey merhuma Maguse'den gönderilen 1 Muharrem 1292 tarihli mektuptan alınmış olan şu fıkra Cevdet Paşanın muhtelif ilimlere esası vukufu hakkında muhitte mevcut intibai ne güzel canlandırmaktadır:

«... (Mahiyat-ı ulûm) meselesini pek azametli buluyorum; çünkü (ulûm) kelimesi koskoca bir şeydir. (Tarifat) denilse de yine tasalluftan kurtulamaz. Vidinli Tevfik Bey (Paşa), Cevdet Paşa gibi, biri çıksa da nakli ve akli yazdığımız makalâttan birine itiraz etse, çıkacak eserin ismine mutabik ve lâyük olmak üzere cevap vermeğe kim muktedir olacak? Biz olsa olsa üdebadanız veya tâbiri sahîhile hürdefürüz. Ebûcehillik gösterecek kadar cahil değilsek te allâmelik satacak kadar da âlim değiliz. Hakikaten maksadın böyle bir kitap vücade getirmekse adını yalnız (Mahiyat) koy.

Sokratın hakim ünvanını (Muhibb-i Hikmet) tâbirine tahvil eylediğinden olsun

III

Ahmet Cevdet Paşa merhumun tahsilini ikmal için tuttuğu yol da hukuk ilmine bağlılığının bir nişanesi olarak telâkki olunamaz. Çünkü o devirde âlim olabilmek, maruf tâbirile «İkmal-i Nüsah» ile «İcazet» almak; mevcut ve mürettep tahsil seyrini takip eylemekle mümkündür. Bilgin olmak hevesine düşen bir genç için o devirlerde tutulacak başka yol da yoktu. İşte Cevdet Paşa merhum da emsalinin sülûk ettiği yolda yürüdü. Evvelâ bir medreseye intisap için İstanbula gelerek Fatih civarında Çarşamba semtindeki Papazoğlu medresesine yerleşti.

Cevdet Efendi İstanbulda ilk derslerini Fatih camiinde Toyranlı Mehmet Efendiden aldı. Bu zat dördüncü tabakada telâkki olunur bir hoca idi. Seçtiği hocadan fazla faydalanamayacağını anladığından İmamzade Esat Efendiden akaid şerhini okudu. Antakyalı Sait Efendinin Mütevell dersine devam ile Denizlili Yahya, Hafız Seyyit, Amasyalı Karahalil Efendilerden, Vidinli Hocadan feyizlendi [24].

IV

Ahmet Cevdet Paşanın mürettep tahsilini bitirdikten sonraki ilmi çalışmalarında da hukuk ilmine müteveccih bir hususiyet görülemez. Merhumun bir mektubunda bizzat yazdığı veçhile [25] «Ulûm-u nakliye» den ziyade «Ulûm-u akliye ve edebiye» ye heves etmiştir. Mantık dersi-

ibret alalım. Mahiyat ünvanlı bir eserle ulûmun mahiyatından da bahsolunur; insan hatasında ashab-ı insafın müsamahasına da mazhar olur. Fakat (Mahiyat-ı ulûm) ünvanlı bir kitap meydana çıkarılınca anın hakkını ifa etmek hiç olmazsa bizi ulûm-u sarkiyeye ve garbiyeye on sene okutmağa tevakkuf eder. Bence ya mevzuat veya Seyyid'in tarifati yolunda bir şey yapmalı. Hattâ baksana! O koca Seyyit bile eserine yalnız (Tarifat) demiş, tarifati ulûm dememiş, hâsılı birader. Biz Sokrat gibi bir hakim, Rousseau gibi bir edip olabiliriz. Fakat İbni Sina gibi, Seyyit gibi, İbni Kemal gibi, Humboldt gibi bir âlim gecinmeğe kalkarsak haduimizi bilmemiş..... ilâh».

[24] Bak.: Eserimiz; sah. 16-21, Not 24-33.

[25] «.... Fakirin dahi evall-i ömrüm ulûm-u akliye ve edebiyeye masruf olarak ol vakit ulûm-u nakliyede olan malûmat ve melekem nakıstı. Fakat Cemiyetin (Metn-i Metini yazmağa memur edilen heyetin) muharriri olduğum cihetle kütüb-ü fihriyenin mütaleasına müteyaggl idim». (Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası; No. 47, sah. 283).

ne verdiği ehemmiyeti, bu ilmi iki defa tederrüs etmesi, mantıkta meleke sahibi bir hocayı seçerek icazeti andan alması, tatil devrelerinde hikmet-i ilâhiye, tabiiye, hendese, hesap, cebir, mesaha, heyet, coğrafya fenlerine müstemirren çalışması bu hevesi belirten mülzim delillerdir.

Filhakika Hendesehane-i Berriye muallimi miralay Nuri Beyle [26] yaptığı anlaşmada kendisinin muhtasar meani ve kazmir tedris etmesine mukabil onun da hesap, cebir, logaritme, usul-ü hendese, Mecmuatülmühendis ve Oktant risalesini ve Hoca İshak [27] Efendinin ulûm-i riya-ziyesini öğretmesini şart koşmuş ve bu fenlerle uzun müddet uğraşarak halledemediği riya-zî müşküllerini Müneccimbaşı Osman Saib Efendiye [28] çözdürmüştür.

İşte Cevdet Paşa merhum sevdiği ulûm-u akliyeyi bu yolda tahsil etmiştir [29]. Tedrisatında da bu zümreye mensup ilimleri tercihen okumuştur. Fatih cami-i şerifinde ilk verdiği ders Gelenbevi Burhanı'dır [30]. Dülgeroğlu camiinde de hikmetten Kazimiri [31] tedris etmiştir. Oğlu

[26] Bak.: Eserimiz; sah. 22, Not 35.

[27] Bak.: Eserimiz; sah. 22, Not 36.

[28] Bak.: Eserimiz; sah. 23, Not 37.

[29] «... Medresede Arapça edebiyat gördüğü, şeriat dersleri aldığı misillü Avrupa ulûm-u cedidesinden (Hesap, cebir, hendese, heyet ilâh...) riyaziyat ile tabiiyat derslerini medrese haricinde öğrenmiştir. Bu yeni fenleri Cevdete okutan Mühendishane muallimlerinden miralay Nuri Beydi. Bilmukabele Cevdetten muhtasar belâgat dersle eski hikmet-i tabiiye (kazmir) öğreniyordu. Biri Arapça, diğeri fen, biri eskiyi, diğeri yeniyi gösteriyordu. Bu haysiyetlidir ki Müslüman ve Avrupa terbiye-i fikriyesini temsil eden bir Türk âlimidir.

Mektebimize şerefler veren Cevdetimiz, Osmanlı Türk terbiyesinde bir esirdir yaşıyan şu iki tezebzüpten âzade kalmıştır. Maziye, esir olmadan hürmet etti. Garbe âşık olmayarak tefennün etti, kalb ile Müslüman, dil ve kalem ile Türk, tefekküratıyla (medenî âdem) idi». (Muallim M. Cevdet Beyin konferansı: Tedrisat Mecmuası; sah. 430).

[30] Mühendishane riyaziye muallimi İsmail Gelenbevi'nin eseridir.

[31] «Kazmir, kadim tabiiyat ve ilâhiyat felsefesinin hulâsasıdır. Kazmirin en mühim kısımları bugün Avrupa Üniversitelerinde gösterilen felsefe-i ulûm bahisleridir. (Cevher ve araz = Madde, kuvvet, hâdisatta vahdet ve kesret, illet, ma'lûl (esbap, şerait, netayic) mukaddem, tâlî, küllî, cüz'î gibi) hikmet, hayvanat, nebatat, madeniyat, teşrih ve fizyoloji hâdiselerine hâkim bazı kanunlar da bahis mevzuudur. Kazmirde hâdisat-ı tabiiye misallerinin gayet azlığı, mücerret cinsinden fikir ve münakaşaların fazlalığı terbiye-i akliye itibarile bir ziyandır. Akıl, hâdiseleri tetkik etmeden mücerret kanunları hal ve idrak ile uğraşmağa mecbur kalır ki

Sedat Beyin mantıka ait bir risale telif etmiş bulunmasından dolayı sevincini tasvir eden mektup muhteviyatını da bu bapta delil olarak göstermek mümkündür.

Cevdet Paşa merhumun daha ilk okuttuğu mantık dersinde ehlikıyam denilen talebeyi iskât ve iknaa muvaffak olması bu fende ki melekesinin kuvvetini gösterir. Tedriste bu mertebeye erebilmek için yalnız tahsil, çalışma değil; tedris olunan fenne karşı aşk, hususî bir incizap lâzımdır [32]. Cevdet Paşa merhumun ihtisas sahasını ararken bütün bu dikkate değer teferruatı gözden uzak bulundurmamak icap eder. Hulâsa Cevdet Paşa merhumun gerek talebeliğinde ve gerek hocalığında tercih ettiği fenler hangi ilimlerden zevk aldığını tayin hususunda bize rehberlik edebilir.

Tarih ve teracüm-ü ahval ilimlerindeki derin ihtisası herkesin müsellemi bulunan üstad İbnilemin Mahmut Kemal İnal da Cevdet Paşa merhumun fen ve tarih cephelerini kuvvetli bulmaktadır. Ebüzziya merhum da bu kanaattedir [33].

Cevdet Paşa merhum edebiyatı da fıkha tercih etmiştir. Bu zevkini

medrese ve mektepte tabiiyat ve felsefe derslerinin en zayıf ve tehlikeli ciheti budur. Zannetmem ki Cevdet Paşa Hoca İshak Efendinin lâtince den tercüme eylediği riyaziyat mecmuasile yeni tetkikat-ı terbiyeye dair bir iki eser okumadan bu ders hakkında vermeğe muvaffak olmuş olsun. Muvaffak olması gösterir ki yeni eserler okumuş». (Muallim M. Cevdet Beyin konferansı: Tedrisat Mecmuası; sah. 432).

[32] «.... Cevdet Paşa merhum dersini hazırlarken mantık yani kavanin-i efkâr fenninde yazılan muteber eserlerin hepsine müracaat eder ve ders tahlil ve terkipli eylerdi. Bu ne büyük iktidar isterdi. Medrese ders, mekteplerde hâlâ câri olduğu üzere (takrir) usuliyile değil ki, talebe dinleyip yazmakla vakit geçsin, bilâkis münakaşa lâzım. Münakaşalarda ise talebe kendilerinin ve başka müelliflerin mütalealarını itiraz makamında ileri sürüyordu. Ehl-i kıyam, Cevdetle hayli uğraşmak istemişlerse de yaşı küçük hocaların ilmen büyüklüğünü tasdik ettiler ve ondan kemal-i hahişle ders almağa devam eylediler. Efendiler! Her meseleyi tâ esasından bağlayarak tekmil teferruatile lehte, aleyhte tenkit etmek itiyadı işte bu usul-ü tahlil neticesi olarak kalmıştır. Tarihi de bu sayede hayalilikten kurtulmuş ve ilmi bir şekle girmiştir. Tarih-i Cevdet bir âbide-i tahkiktir». (Muallim M. Cevdet Beyin konferansı: Tedrisat Mecmuası; sah. 432).

[33] «.... Müşarünileyhin eseri yalnız tarihinden ibaret değildir. Fakat müdevvenat-ı sairesi içinde en meshuru ve hakikat-i halde de en nâfi olanı Tarihidir. Altı yüz seneden beri altı yüz kadar müverrihimiz gelmiş, Naimayı halz olduğu mer-tebe-i bâlâyı istisnada terkedersek, içlerinde müşarünileyhin kâbına varacak bir müverrih bulamayız». (Ebüzziya: Nümune-i Edebiyat; sah. 189).

tatmin için edebî mahfillere devam etmiş, Arap ve Acem edebiyatı üzerinde çalışmış, tekkeleri, şeyhleri sevmediği halde [34] edebiyata olan hevesi yüzünden buralara da baş vurmuş, tasavvuf ile de uğraşmıştır.

Fatihte Çarşamba Pazarındaki tekkesi civarında bir Dârülmesnevî [35] inşa ettiren Murat Efendinin muayyen günlerde okuttuğu mesnevî derslerine Cevdet Paşa merhum da devam eylemiştir. Meşhur şair Fehim Efendinin Karagümrükteki konağına giderek edebiyatımızı destekliyen Acem lisanını ondan öğrenmiş, Şevket ve Örfî divanlarını âdeta ders alarak okumuştur. Fehim Efendi esasen güzel şiir söyler zürefadan bir zattı [36] ve evi edebî bir mahfel telâkki olunurdu.

Cevdet Paşa merhum bu mahfillere mülâzemetle pek çok yüksek zevatla, üdeba ve şuara ile tanışmak, ahbap olmak fırsatını bulmuş, sevdiği edebiyata olan meclûbiyeti artmış, şiir söylemeğe de heves etmiştir. Divançe-i Eş'arı, şiir bakımından bir hususiyet göstermezse de güzel parçaları da yok değildir [37]. Yine o devirde ediplerin toplandığı mazınne-den Kuşadalı İbrahim Efendinin [38] konağına sofiye mesleğine salık olmadığı halde Cevdet Paşanın devam ettiği görülür. Bu temaslar mantık ve hikmetle uğraşan merhumda tasavvuf kitaplarını incelemek merakını uyandırmış ve Muhittin İbni Arabî hazretlerinin bir çok eserlerini mütaladan geçirmeğe vesile olmuştur.

[34] Bak.: Eserimiz; sah. 24, Not 44.

[35] Bak.: Eserimiz; sah. 25, Not 45.

[36] Bak.: İbnillemin Mahmut Kemal Inal: Son asır Türk şairleri; sah. 380.

[37] Bak.: İbnillemin Mahmut Kemal Inal: Son asır Türk şairleri; sah. 240. Güzide şairimiz Yahya Kemal Bey, Cevdet Paşa merhumun (Ağlasun gülsün) redifli gazelini (Bak.: İbnillemin Mahmut Kemal Inal: Son asır Türk şairleri; sah. 240) ve hassaten şu beytini beğenmektedir:

Labi can tazeler bîmari çeşmi can olur Cevdet

O şühadil veren dilhaste her an ağlasun gülsün.

[38] Kusadalı merhumun dillerde dolayan pek çok menakibi vardır. Zamanının tasavvuf âleminde yüksek şahsiyetlerinden biri olduğuna şüphe yoktur. Cevdet Paşa merhum, bu zat hakkında şu mütaleada bulunuyor: «Kusadalı İbrahim Efendi ol asrın büyük adamlarından zâhir ve bâtını mamur bir zat idi. Büyük küçük pek çok kimseler kendisinden ahz-ı dest-i inabetle ana mürit olmuşlardı». (Tezakir-i Cevdet; No. 40, sah. 20).

V

Cevdet Paşa merhumun, hayata atılırken kadılık mesleğine intisap etmesi hukukseverliği hakkında fazla bir şey ifade etmez. Zira bu mazhariyetin ekseriya ilim taliplerinin musap buldukları maişet derdi yüzünden o zamanki tahsilin tabii bir neticesi olarak tecelli ettiğine kanaiz. Malûmdur ki o devirlerde mürettep tahsili ikmal eden ilim salıkları mü-lâzim adile «Devlet Ceridesine» isimlerini kaydettirir ve bunu müş'ir vesikayı alarak usulen kadı olurlardı. Halbuki Cevdet Paşanın «ikmal-i nü-sah» ettiği sıralarda imtihansız kaza mesleğine kimsenin alınmaması nizam olarak takarrür ettiğinden merhum da bu imtihana girmek zorunda kalmıştır.

Maamafih Cevdet Paşa merhum, akranı mülâzimlere karşı vücuhla rüçhanı haizdi. İstanbula geldiği tarihten dört sene sonra yani hicri 1259 tarihinde sahibine oda, maaş, aynı yardım temin eden ve hocalar arasında gıpta olunur bir mazhariyet telâkki olunan Hamidiye medresesinin ağır imtihanını da kazanmıştı. Vâkıa iktisap olunan muvaffakiyete rağmen Cevdet Paşa merhum Sirkeci civarında olan bu medreseye yerleşmeği ihtiyar etmeyip devam ettiği derslere yakınlığı hasebile bulunduğu Fatih semtinde kalmağı tercih etmiş, yalnız Papazoğlu medresesinden Fatih Cami-i şerifinin «Sahn-ı seman» [39] denilen medreselerinden Akdeniz tarafındaki baş kurşunlu medresesinin cami avlusuna nazır olan ve vaktile Mütavvel hâşiye yazarı meşhur Hasan Çelebiye makar bulunan köşe odaya nakleylemiştir.

Bu zevahirin kadı olabilmek teşebbüsünü kolaylaştıracağı aşıkardı.

[39] Sahn medreseleri Fatih cami-i şerifinin iki tarafındaki kârgir kursunlu sekiz medresedir ki bunlara «sahn-ı seman» denir. Bu medreselerde yerleşmek kolay değildi. Sahn medreselerinin âdeta birer lisesi hükmünde bulunan «Tetimme» medreselerinde mürettep ilimleri ikmal etmek icap ederdi. Bu lise medreselere de «Musille-i Sahn» denirdi. Sahn-ı seman da oda sahibi olabilmek için namzet tarafından yazılmış muteber eserler aranır, talibin takva, diyanet ve faziletle istihar etmiş bulunmasına dikkat edilirdi. Merhumun bu medreseye yerleşmesi bile genç yaşında muhitine teslim ettirdiği iktidarının cell bir miyarıdır. Hele kendisine, yazdığı Mütavvel hâşiesle bütün hocalara tefeyyüzlerini yani ruus imtihanını kazanabilmelerini sağlayan ve bu yüzden pek sevilen bir zata ait odanın tahsis olunması hocalar arasında merhumun kadir ve itibarının ne kadar yüksek tutulduğuna bir karinedir. Maamafih merhum bu noktada tevazu göstererek bu hücreye yerleştiğini şu tarzda ifade eder: «Bir takrip ile cami-i şerif avlusuna nazır olan köşe odayı müstakillen zapt ederek anda sâkin oldum». (Tezakir-i Cevdet; No. 40).

Nitekim merhum Cevdet Paşa da önüne çıkan ilk imkândan faydalandı. h. 1260 (1844 - 1845) te kaza tarihinde Rumeli kalemünde Çanat [40] rütbesinde Premedi kadısı oldu. Henüz yirmi iki yaşında idi, fakat rütbe olduğuna göre bilfiil değil bilkuvve kadı idi, şehriye muhassası olan 520 kuruş maaşı alacaktı. Bu maaş ise örf ve âdet olduğu üzere sayılı aylara münhasır olup muayyen müddetin inkızasında kesilecekti [41]. Fakat 1261 tarihinde İstanbul camilerinde dersiâm olarak tedris salâhiyetini bahşeden İstanbul ruusunu ihraz edince tâ küçük yaşındanberi peşinde koştuğu, uğrunda geceyi gündüze katarak durmadan çalıştığı tedris hayatına artık resmî olarak atılabileceğini anladığından kaza için muhassas örfî müddetin bitmesini bile beklemeden derse çıktı [42] ve bir hükümet adamı olmak bakımından ikbal yıldızı da bu tarihten itibaren parlamaya başladı. Merhum bu mazhariyetine o kadar sevinmişti ki tutumlu bir zat olmasına rağmen mutad üç günlük ziyafeti emsalinden üstün büyük mikyasta yaptı, o zamana kadar tasarruf ettiği bütün paraları harcadık-

[40] «Çanat payesi (Csanâd) cenubl Macaristanda bir şehir olup Osmanlı hâkimiyeti devrinde bu mahal en küçük kadılıklardan biri addolunmuş ve bu paye Macaristanın ziyandan sonra da devam etmiştir». (İslâm Ansiklopedisi; cilt 3, sah. 114).

[41] «... 1260 da tarik-i kazada Rumeli kalemünde Csanâd rütbesinde Premedi kazasını zapt ile muvakkat olarak şehriye muhassas olan 520 kuruş maaşını almağa başladım. Bu maaş ise örf ve âdet olduğu üzere şuhur-u maduğeye münhasır olup müddet-i örfiyesinin inkızasında kesilecekti. Andan sonra Allah bilir kaç sene mürurunda diğer bir mansap zaptedeceğim ve ne kadar maaş alacağım. Böyle müddet ve miktarı malûm olmıyan bir maaşla İstanbulda dayanıp durmak ise pek müşkül idi. Ancak henüz bu mansabın müddet-i örfiyesi munkazî olmadan 1261 senesi Cemaziyelâhiresinin yirmi üçünde bâ iptida-i hariç İstanbul ruusu alarak tarik-i tedrise dahil olduğum cihetle Premedi mansabı bittabi üzerimden refedildi». (Tezakir-i Cevdet; 40, yazma nüsha).

[42] Cevdet Paşa merhumun tedris tarzı hakkında Muallim M. Cevdet Bey hocası Selim Sabit Efendiden naklen şu malûmatı veriyor: «Cevdet Paşa Dârülmualliminde müdüriyeti İfa ile beraber Tarih-i İslâm ve umumî derslerini de verirdi. Bir taraftan Fransızcaya da vukuf hâsıl edecek garp müverrihlerinin âsarını mütalea ederdi. Takriri pek tatlı değilse de ifadesi gayet mantıklı, muknî, münakkah idi. Dersi talebeye esas itibarile anlattıktan sonra bir hâdisenin esbap ve avamil-i muhtelifesile ondan çıkan neticeler üzerinde efendileri düşündürürdü. Müdüriyeti esnasında gerek Kemal Efendi ile temas, gerek kendi Fransızca muallimi Emin Efendi delâletile Prusya ve Fransız Darülmuallimin teşkilâtile Avrupada tarih tahrir usullerine ittılâ hasıl etmekten hâli kalmadı». (M. Cevdet Beyin konferansı; Tedrisat Mecmuası; sah. 436)

tan başka o vakit için mühim bir meblâğ olan 1500 kuruş borca da girdi.

H. 1262 de meşhur Büyük Reşit Paşa Sadrazam olup yeni kanunların tertip ve tanzimi ile uğraşırken hâdiselere temas eden şer'i hükümlerden de icap ettikçe malûmat almak için Meşihat dairesinden münevver fikirli, vaktin icaplarını anlar, taassuba sapsız bir âlimin gönderilmesini istedi. O tarihte henüz yaşı pek küçük olan Şeyhülislâm Sahib Molla Bey merhumun [43] belki pederi Kadıasker İbrahim Bey refakatinde olarak nezdinde bulunduğu Mustafa Reşit Paşa huzuruna ulemadan iki zat girmiş, bunlardan biri yanındaki Cevdet Efendiyi «arzuya muvafık Meşihatten gönderilen zat» olarak takdim eylemiştir.

Sahib Molla Bey merhum bu telâkiyi meşhur büyük muharrir Ahmet Mithat Efendi merhuma [44] şu yolda hikâye etmiştir [45] : «Cevdet

[43] Osmanlı Devletinde 119 uncu şeyhülislâm olan Pirizade Mehmet Sahib Efendi Kadıasker İbrahim İsmet Beyin oğludur. 1254 senesi Muharreminde doğmuştur. h. 1327 senesi Rebülahirinin on beşinde şeyhülislâm olmuştur. Sekiz ay on gün devam eden bu vazifeden istifa suretile ayrılmıştır. 1328 senesi Cemaziyülâhiresinin yirmi yedinci günü vefat etmiştir. Üsküdar'da ceddinin büyük babası şeyhülislâm Pirizade Mehmet Sahib Efendi merhumun yanında medfundur. Merhum cüd ve seha zühtü tekva ve farti istikametle müstehirdir.

Sahib Molla Bey merhumun teliflerine rastlamadım. Vâkıa değerli edibimiz Bay İsmail Habib okullarda tedris olunan meşhur güzel eserinde «Tanzimat devrinde İbni Haldun'un eserinin tercümesine çalışıldı. Altı cüzden mürekkep olan mukaddime beş cüz'ünü Pirizade Sahib Molla tercüme etti. Altıncı cüz'ünü de Cevdet Paşa tercüme etmişti. Bu mühim mukaddeme-i İbni Haldun'un bugünkü dile göre yeniden nesri çok temenniye değer» denmiş ve Sahib Mollaya ait notta «İstanbulda doğdu, Meşihat ve Adliyede muhtelif memuriyetlerde, uzun müddet Şuray-ı Devlet âzâlığında bulundu. 1908 den sonra Mesrutiyetin ilânında âyan âzası oldu ve yedi ay kadar da Şeyhülislâmlık yaptı. Doğru sözlü ve doğru özlü bir zat imiş» diye tercüme, bu zata izafe olunmuştur. Fakat tercümenin sahibi bu Sahib Molla değil, Osmanlı Devletinin 64 üncü Şeyhülislâmı olan Pirizade Mehmet Sahib Efendidir. H. 1805 te doğmuş, H. 1162 de ölmüştür. Bu mukaddeme tercümesinden başka talikat ve hâşiyeleri de vardır. Oğlu Pirizade Osman Efendi de 77 nci Şeyhülislâmdır. (H. 1122 - 1183). Sahib mahlasile es'arı vardır. Bahis mevzuu olan 119 uncu Şeyhülislâm Pirizade Mehmet Sahib Efendi, Osman Sahib Efendinin kızı cihetinden torunudur, yani mukaddemeyi tercüme eden Büyük Sahib Efendinin torununun torunudur.

[44] Halkımızı mütaleaya alıştıran büyük muharrir Ahmet Mithat Efendi merhumun pek çok muhallet eserleri arasında (Mufassal) adlı mühim bir tarih kitabı da vardır.

[45] «... Cevdet Efendinin Reşit Paşa ile münasebeti o zamandan başlar. Re-

Paşayı o ilk görüşüm hiç hatırımdan çıkmaz. Öyle mühim mesele için gönderilmiş olan bir efendinin pek genç olduğunu görünce hayret etmiş-tik. Amma hâlâ gözümün önünden gitmiyen parlak mavi gözlerinden saçılan zekâ kıvılcımları bize meseleyi anlatmıştı. İşte bugünden sonra Cevdet Efendi, Reşit Paşa dairesine devama başlamış ve ekser akşamları Reşit Paşa merhumun huzurunda geçirmiştir. Paşanın takdirini kazandığı cihetle çocuklarının talimine memur edilmiş ve bu vesile ile Sadrazamın ayrıca ikram ve iltifatlarını görmüştür. Maamafih Cevdet Paşa ilk zamanlar medresedeki odasını bırakmayıp haftanın bazı gecelerini kendi samimi, resmîyetten âzade mesai hücrelerinde geçirmeği itiyat edinmişti. Fakat sonraları dairede yerleşmiştir. Koca Reşit Paşanın onbeş sene müddet yanında çalışmak, her suretle feyizli bir mektep halinde yeni şeyler öğrenmesine medar olmuş ve merhumun ihtiyar ettiği sade ve belîğ, İran tarzını taklitten ve seci ve cinastan ârî yazı yazmak usulünden çok faydalanmıştır. Eserlerinde gördüğümüz sade, selis, açık ifadeyi bu mektebe borçludur. Maamafih istifadesi yalnız güzel yazı yazma meselesine münhasır kalmayıp siyasi ilimlerle de uğraşmağa ve Âli ve Fuat Paşalar gibi büyük şahsiyetlerle tanışmağa vesile olmuştur.

Siyasî hâdiseleri yakından takip, siyasî ilimlerle mümaresesini artırmış ve yabancı bir lisanı öğrenmek lüzumunu kendisine teslim ettirmiştir. Bu tarihten itibaren Cevdet Paşa merhumun Fransızcaya çalıştığını görürüz. «*Hilelerinden emin kalabilmek için yabancıların dillerini öğrenmek*» lüzumunu tazammun eden hadis-i şerifte mündemîç teşvika rağmen o devirde ecnebi lisanının tahsili ulemanın şiar ve vakarına münafi olacağı gibi bâtil ve şerait harici bir itikat yüzünden gizlice okumak zorunda kalmıştır. Bu yüzden lisanın edebiyatına hakkile nüfuz edemediği için tahsil gelişememiş, lisan öğrenmek hususundaki büyük istidadına rağmen yazı yazma ünsiyeti hâsıl olamamıştır. Halbuki ana lisanı Türkçe olan mer-

ahmet Paşa ile ilk mülâkatında orada mevcut bulunan Şeyhülislâm merhum Sahib Molla Beyefendi bunu üstadım Ahmet Mithat Efendiye anlatmış, o da âclzeye nakleyemişti... O gün Sahib Beyefendi de Reşit Paşanın nezdinde misafirken ulemadan bir zat ile Cevdet Efendi içeriyeye girmiş... Sahib Beyefendi merhum Mithat Efendiye bunu anlatıp demiş ki: «Cevdet Paşayı o ilk görüşüm hiç hatırımdan çıkmaz! Öyle mühim mesele için gönderilmiş olan bir efendinin pek genç olduğunu görünce hayret etmiş idik, amma hâlâ gözümün önünden gitmiyen parlak mavi gözlerinden saçılan zekâ kıvılcımları bize meseleyi anlatmış idi, buyurmuş». (Sahib Molla Bey H. 1254 te doğduğuna göre hâdisenin cereyan ettiği H. 1262 de sekiz yaşında olmaları lâzım gelir). (Fatma Aliye: Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı; sah. 31).

hum tahsil sayesinde Arapça, Acemce konuşur, hattâ bu lisanlarda eser bile yazardı [46].

VI

Cevdet Paşa merhum; «ulûm-u akliye» dediği müsbet ilimlere nazaran fıkıh gibi *ulûm-u nakliye* de malûmat noksanlığı hakkındaki beyanatı tavazua hamlolunamaz. Merhum, bu beyanatında pek samimî idi, yazdığı ibarenin tahrir tarzı da bunu göstermektedir.

Tab'an övünmeğe meyilli bir zat bulunmasına rağmen (*Metn-i Me-tin*) için teşkil olunan cemiyete memur edildikten sonra fıkıhla uğraşmak zaruretinde kaldığı yolundaki mütaleasını ihmal değil imâl etmek lâzımdır. Sonraları kendisini Mecelle Cemiyeti reisliğine getiren âmil de fıkıhtaki ihtisası değil memlekette Mustafa Reşit Paşa ile başlıyan «kanunlaştırma» cereyanının önderlerinden sayılmasıdır. Birçok kanunlarımız, nizamnamelerimiz hattâ talimatnamelerimiz bile merhumun kaleminden çıkmıştır. Cevdet Paşa İpekböceği talimatnamesinden [47] tutunuz da Medenî Kanuna kadar müdevvenatı vücade getirmeğe nefsini hasretmiş ve bütün bunları içten bir sevinçle yapmıştır. Mustafa Reşit Paşa, Tanzimatın esaslarını hazırlarken âdeta hükümleri kanunlaştırma aşkını, tâbir caizse Cevdet Paşa merhuma aşlamıştır. Koca Reşit Paşa bu genç hocanın Allah vergisi olan zekâsına hayrandı, dirayetini, kariha ciyadetini, tahrir kudretini, ihata selâmetini, rey isabetini, dostlara mürüvvetini pek beğenirdi. Kendisine, yalnız şer'î hükümleri izah, kütüphane işlerini tedvir gibi hizmetleri değil devlete ait mutena ve mahrem işleri bile tevdi-den çekinmezdi. Memleketeyndeki 1848 karışıklığı üzerine Bükreşe giden Amedi-i Divan-ı Hümayûn Fuat Efendiye (esbak Sadrâzam Fuat Paşa merhum) bir takım hususî talimat ve evamiri tebliğe Cevdet Paşanın memur edilerek Bükreşe gönderilmesi bu kabildendir. Cevdet Paşa merhum da her görüştüğü zatı teshir etmek hassası bulunduğu cihetle [48] Bük-

[46] Cevdet Paşa merhumun Fransızca bilip bilmediği hakkında Bak.: Eserimiz; sah. 30, Not 56.

[47] Bak.: Eserimiz; sah. 33, Not 57.

[48] Cevdet Paşa Bosnadandan avdetinde Fransanın Istanbuldaki Büyük Elçisi Mös-yö Motye'ye Tuna üzerinde işliyen vapurda tesadûf ederek İrfan ile ilgili şahsî me-ziyetlerle elciyi teshir etmişti. Bu dostluk tesrifatçı Kâmil Beyi şikâyete sevkedecek derecede müstemir ve devamlı olmuştur. Kâmil Beyin «bu slâyetine» karşı hayretini iz-har eden Cevdet Paşa merhumun şu hâdiseye ait ana esere koyduğumuz mütaleasına bakınız! Vapurdaki muhaverenin mühim parçaları «Eserimiz» in ek kısmına kon-muştur.

reşte kaldığı bir ay müddet içinde Fuat Efendi ile samimî bir dostluk tesisine muvaffak olmuştur ve İstanbula avdetinden bir müddet sonra beraber gittikleri Bursa kaplıcalarında geçirilen istirahat devresindeki müşterek çalışmaları memlekete iki değerli eser temin etmiştir. Türkçemizi zaptu rapt altına alan (*Kavaid-i Osmaniye*) kitabı ile bizde ilk anonim şirketi vücade getiren (*Şirket-i Hayriye Nizamnamesi*) bu beraberce çalışmanın güzide bir muhassalasıdır. Kavaid-i Osmaniye bu vadide yazılan eserlerin kaynakları arasında mevki alır. Şirket-i Hayriyeden memleketin, Boğaziçinin umran bakımından sağladığı devamlı faydalar ise kaydu işaretten müstağnidir.

Artık siyasi hayatının başlangıcını yaşamakta olan Cevdet Paşa merhum kaza mesleğini hatır-u hayalinden büsbütün uzaklaştırmış ve hocalık zevkini tatmin için de başka sahalar aramıştır. Sadrâzamlıktan çekilip bir müddet Paris Elçiliğinde kaldıktan sonra Hariciye Nazırlığı ile İstanbula dönen Mustafa Reşit Paşa yeniden Sadrâzam olunca vatanın kalkınması ancak ilmü irfanın taammümü ile mümkün olacağına inandığı için maarif işlerine hususî bir ehemmiyet verdiğinden sağ kolu mesabesinde bulunan ve tecrübe süzgecinden geçirilen Cevdet Paşayı bu önemli vazifede gayri resmî olarak kullanmağa başlamıştı. Teşkil ettiği Mekâtib-i Umumiye Nezareti işleriyle, Meclis-i Maarifin çalışmalarile merhumu da ilgilendirmişti. Cevdet Efendi de kendisine gösterilen şu büyük emniyet ve güvene lâyik olduğunu isbat için geceyi gündüze katacak yorulmak bilmez bir gayretle çalışmakta kusur etmiyordu. Emsaline pek nadir tesadüf olunan bu devamlı çalışmalar ilmiye rütbesi bakımından yalnızca ruusunun «tafralanmasını» yani bulunduğu derecenin bir derece üstüne çıkmasını temin ederek iptida-i hariçten hareket-i harice geçebilmiştir [49]. Ayda bir kere toplanan Maarif Meclisinin [50] bütün lâyiha ve mazbatalarını Cevdet Paşa merhum kaleme alır ve memleketin muhtaç bulunduğu mevzuatı tedvine çalışırdı. Maarif işleriyle böyle yakından uğraştığı sıralardadır ki merhum rüştiye mekteplerinde okunmak üzere açık, sade bir üslûpla (*Malûmat-ı Nafia*) adlı risalesini yazmıştır. Bu gayri resmî alâka-

[49] İstanbul ruusunun dereceleri: 1 — İptida-i hariç; 2 — Hareket-i haric; 3 — İptida-i dahil; 4 — Hareket-i dahil; 5 — Musule-i sahin; 6 — Sahn-ı seman; 7 — İptida-i altmış; 8 — Hareket-i altmış; 9 — Musule-i Süleymaniye; 10 — Hamise-i Süleymaniye; 11 — Süleymaniye; 12 — Darül hadis.

[50] «Meclis-i Maarifin bir meclis-i umumisi olup ayda bir kere akdolunurdu ve bunda Meclis-i Maarif reisi ve azası ile beraber Meclis-i Vâlâ reisi Rifat Paşa ve Hariciye Nazırı Ali Paşa ve Serasker Rüstü Paşa ve Fuat Efendi bulunurdu». (Tezâkir-i Cevdet; No. 1).

dan husule gelen nâhoş durumların merhum üzerinde bıraktığı can sıkıcı tesirler, fütur derecesini bulduğundan [51] bu ciheti ehemmiyetle nazara alan Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey merhumun ikaz ve tensibi üzerine Cevdet Efendi 5 Şevval 1266 (13 Ağustos 1850) yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye âzalığı ile Darülmuallimin Müdürlüğüne tayin olundu [52].

Bu resmî alâka ve memlekete karşı üzerine aldığı ağır vazife büsbütün kendisini maarif işlerine bağlamış ve ilk müdürü bulunduğu Darülmuallimin için hazırladığı nizamnameyi yürürlüğe koydurup işe âzamî bir gayret ve ceht ile sarılmıştı. Herkesi okur yazar bir hale getirebilmek için dilin sadeleştirilmesi lüzumuna kail olmuş, tumturaklı, secilli yazıların yalnız takrizlerde kullanılmasına taraftar olarak [53] diğer yazıların

[51] Bak.: Eserimiz; sah. 36, Not 62.

[52] Cevdet Paşa merhum bu hizmetinden, Tarih Encümeninde mahfuz olan (Maruzat) adlı eserinde sade bir üslûpla şöyle bahseder: «Şeyhülislâm Mekki Zade Asım Efendi vefat etmekle külli nukudu kaldı. Bu para ile bâ Irade-i Seniye Aya-sofya Cami-i Şerifi tamir olundu. Fazlasile dahi Mekâtib-i Rüştiyeye hoca yetiştirmek üzere Fatih Camii civarında bir Darülmuallimin inşa olundu. Uhde-i âcizaneme Meclis-i Maarif-i Umumiye âzalığı ile Darülmuallimin Müdürlüğü tevcih buyuruldu. Darülmuallimin için bir nizamname kaleme aldım. Mekâtib-i Rüştiye için hayli muallimler yetiştirdim».

[53] «Ol vakit Bab-ı Âlice tahrirat-ı resmîyede Resit Paşanın açmış olduğu bir yeni çağırda (tarz-ı tersil) kullanılırdı. Bu yolda Âli ve Fuat Paşalar, sairer faik olmakla herkes tarik-i insada anlara iktifa ve taklit eylerdi. Fakat hususî ve hülûsa dair yazılan tezakir ve mekâtipte ve takrizatta secl ve cinas gibi sanayi-i bediiyeye riayet olunurdu. Alehusus takrizlerde kelâm-ı müsecca iltizam kılınırdı». (Tezakir-i Cevdet; cüzü 16, yazma, İstanbul Belediyesi İnkılâp Müzesi).

Kelâm-ı mensur iki kısımdır: Biri müsecca ve diğeri mürseldir. Müsecca ol kelâmıdır ki, kât'a kât'a irat olunur ve şirde kafiye olduğu gibi bunda dahi secl bulunur. Mürsel ol kelâmıdır ki alehtlak irat olunup, öyle kât'alara bölünmez ve secl aranmaz. Uhm ve fûnuna dair olan kitaplarda, ferman ve tenbihat ve talimat ve sair evrak-ı resmîyede tarz-ı tersil kullanılmak lâzım gelip secl ve cinas ve sair muhassenat-ı bediiye iltizam yakımsız. Meğer ki, nadiren tekellüfsüz olarak tablatile bir secl düşmüş ola! Bir vakittenberi Bab-ı Âlice evrak-ı resmîye müsecca yazılmak mütezem olmakla ekseriya kelâmın hakkı verilemez ve bazan lâyükile maksat anlaşılmazdı. Ketebe-i aklâm çok defa bir secl için asil mânayı feda ederlerdi. Bu cihette tahrirat-ı resmîye ekseriya belâgatten âri olurdu. Resit Paşa kelâmında belâgati iltizam etti ve Bab-ı Âlinin kitabetini tarz-ı tersile döktü. Binaenâlâzalik Tarih-i Cevdet'in dahi tarz-ı tersil üzere ve lisânımızda zebanzet olan fbarat ile yazılması iltizam olundu. Tarih yazma hususunda telâkki ettiğim talimat şu idi: Eifaz-ı garibe

açık Türkçe yazılmasını ve dilimizle en güç ilmi bahislerin bile yazılabileceğini ileri sürerek bu vadide yazdığı yazıları misal olarak göstermiştir. Filhakika bu yazılar edebiyatta sadelik ve güzellik nünuneleridir. Merhum, beynelmilel kelimeleri takip ettiği «*muhitten sakınma ve çekinme*» mesleğine rağmen, lisanda olduğu gibi muhafazaya çalışıyor [54] ve bu usulün herkesçe kabul olunmasını istiyordu. Millî kütüphanenin yenilenmesi ve zenginleşmesi için tez elden bir Encümen-i Danişin tesisi lüzumuna kani olduğundan bu fikri her vesile ile yaymağa çalışmıştı. Zaten Resit Paşa kurulmasını düşündüğü irfan müesseseleri için kitaplar hazırlamak, telif ve tercüme eserler yazdırmak maksadile böyle bir tesise taraftardı ve bir lûgat kitabı yapılıp lisanımızda zebanzet olan Arabî ve Fârisî ve sair ecnebî lâfızlar kendi lisanımızdan addedilerek tayin ve tahdit kılınmak ve hariçte kalan garip lâfızların istimalinden vazgeçilmek gayesini takip ediyordu. Ve hattâ böyle bir Osmanlı lûgati telif olunmak üzere Encümen-i Danişin teşkilinden sonra bir komisyon da vücade getirilmişti. Cevdet Paşa nihayet bütün büyüklerini iknaa muvaffak olduğundan Fransa Akademisi tarzında, iç âzası kırk, dış âzası sayısız olarak her ay başında kendiliğinden toplanır bir cemiyetin teşekkülü takarrür etti [55].

İstimalinden ve tekellüfat-ı münşyaneden sarf-ı nazarla herkesin anlayacağı tabirat ile yazılmak.

İşte bunun üzerine Tarih-i Cevdet'in tahririne başladım ve tarik-i tersilde kaba (açık) türkçe ibarat ile tahririni iltizam eyledim». (Tezakir-i Cevdet; cüzü 15).

[54] Cevdet Paşa Bosnadan Fuat Paşaya gönderdiği mektubunun şu fıkrasında olduğu gibi: «Şehr-i Sarayın havası o kadar lâtifdir ki sabahleyin uyku mahmurluğuna bedel bir sevk-ü tarab-ı tabii gelip henüz bîdar olanları yataktan kaldırır, oksijen (hava-ı hayatî) her nefeste tesirat-ı tabiiyesini bir keyfiyet-i garibe ile gösterir. Bu sehr-i dilâra sanki havay-ı hayatın maksimidir ve en güzel zamanı bahar mevsimidir». Cevdet Paşa merhum fevkalâde memuriyetle İskodraya giderken uğradığı Korfo adası hakkında Ali Paşa merhuma hitaben yazdığı mektupta da (nasyona-lite) kelimesini olduğu gibi kullanmıştı.

[55] «Meclis-i Umumi-i Maarifin kararı üzerine kırk âzadan mürekkep bir Encümen-i Daniş teşkil olundu ve encümenin yevmi kûsasında salıfüzzikir (Kavaldî Osmanîye) huzur'u hümayuna arz ve takdim kılındı. Encümen-i Daniş âzasının birçoğu hatır için intisap olunmuş zatlar olduğu cihetle encümenin teşkilinden memul olan fayda husule gelmedi ve bilfiil ise yarıyacak âzaya tevdi olunan telifat içinde hisse-i fakire isabet eden Tarih-i Cevdet'ten başka bir eser görülmedi. Halbuki encümenin kûsadı günü vükelâ ve memurin iki sınıfa taksim olunup biri sanki ashab-ı danîş ki Resit Paşa takımı idi. Diğer kısmı bunların haricinde kalmakla dilgir olmuşlardı ki Fethi Paşa hariçte bırakılanlardan biri idi. Halbuki Fethi Paşa mukaddemleri Resit Paşa ile hemefkâr iken muahharen araları sekerap oldu.

(Encümen-i Danış) adını taşıyacak ve memleketin en büyük ilmi müessesesi olacak olan bu cemiyetin mazbatasını, beyannamesini kendisi kaleme aldı, tören günü [56] irat olunacak hitabeyi de hazırladı. 1267 senesi Recebinin 27 sinde iradesi alınan bu Encümenin iç âzalıği inzımanı

Diyebilirim ki aralarındaki bürudet encümenin yevm-i küşadında kesb-i şiddet etmiştir ki sonraları Meclis-i Maarifin işlerini tervihte ekseriya taraf-ı hilâfta bulunmuştu. Ol avandâ ise Fethi Paşa Tophane-i Âmire Müsiri ve mazhar-ı kemal-i teveccüh-ü şehriyari olarak bayağı müstesar-ı saltanat makamında idi. Ol asırda Kaptan-ı Derya olan Damat Muhammet Ali Paşa dahi Resit Paşa ile taban tabana zıt olup anın hilâfında bulunurdu. Resit Paşa ise hilâfgiran ile uğraşmaktan geri durmaz, reyinde musır ve müstebit bir zat idi». (Tezakır-ı Cevdet; No. 1, yazma, sah. 20).

Cevdet Paşa merhum 14 numaralı tezkeresinde gene bu mevzu ile ilgili şu malûmatı vermektedir: «Encümen-i Danış'ın âza-ı dahilliyesi reislerle beraber kırk ve âza-ı hariciyesi otuz üç zat idi. Hayli seneler bunların esamisi Salnamelerde muharrer olduğundan burada tâdada lüzum görülmez, bunların işlerinde ashab-ı fazl-ü maariften haylice zatlar vardı. Lâkin ekserisinin meşagil-i, umuru maarifle istigale mâni idi. Bu cihetle fillen encümene hizmet edecek zatlar pek azdı. Âza-ı dahilliyenin şerait-i intihabiyesinde beynelvükelâ ihtilâf vukubulmuştu. Şöyle ki: Ekseriyetin reyine göre vükelâdan bazı zevatın âza-ı dahilliyeye idadına ithalle encümene şeref verilmek üzere tercüme ve telifle iktidar kâfi olmaktadır ve bazılarının reyine göre, âza-ı dahilliyenin fillen tercüme ve telif ile meşgul olacak zevattan intihap olunması suretidir ki, Âli Paşa bu reyde idi. Hattâ (biz bu işin içine girmeyelim, ahengi bozarız) dedi, ise de ekseriyet-i ârâ ile filliyata nazar olunmayıp, iktidar-ı zati ile iktifa olundu. Halbuki emr-i intihaba zatıyat karıştırdı, asla ehliyeti olmayanlar dahi, kırklara karıştı, encümenin binası bir sağlam esas üzerine kurulamadı. Âli Paşanın dediği doğru çıktı».

[56] Cevdet Paşa, tören gününe ait şöyle bir hatıradan bahseder: «Âli Paşa hemen (Resit Paşanın nutuk iradını müteakip) Resit Paşanın yanına vardı. Salfüzzikir irticâllı nutkunu tekrar ettirdi ve kurşun kalemle bir kâğıda yazdı. Biz de birer nüshasını alıp, tabolunmak üzere Takvim-i Vakayle ve Ceride-i Havadis'e gönderdik.

Böyle söylediğini yazmak ve yazdığını söylemek Resit Paşaya mahsus bir haslet idi. Bir kâtime uzun bir fıkra tarif ettikte, kâtime kuvve-i hafızası olup ta, anın ifadatını aynile zaptederse bir güzel müsvedde olurdu ve tashihe muhtaç olmazdı. Fuat Paşa dahi pek güzel nutuk söylerdi ve hazırcı cevap bir zat olup güzel mazmunlar ve nükteli sözler söylerdi. Lâkin nutku başka, inşası başka idi. Âli Paşanın inşasına diyecek olmayıp, ancak nutku yoktu, sükûtlü bir zat idi ve üçü de ol vaktin en mahir diplomatlarından idiler. Ve Âli Paşa ile Fuat Efendi, Resit Paşanın birer cenahı gibi idiler».

ile yazı işlerini üzerine aldı. Merhuma tevdi olunan bu kitabet, mazbatada da açıklandığı veçhile alelâde bir kalem kâtipliği olmayıp âzadan bir zatın umumî kâtipliği üzerine almasından ibaret olduğunu Encümen kâtipliği için «*edebî fenlerde meharet ve her veçhile sebk-ü rapt-u kelâmda kudret*» aranmasından anlıyoruz. Görülüyor ki mevcut kalem teşkilâtına rağmen âzadan bir zatın yazı işlerini görmesi düşünülmüş ve bu nazik vazife için de Cevdet Paşa merhum münasip görülmüştü. Encümenin teşkiline, vazifelerine dair yapılan nizamnamede Cevdet Paşanın hakikaten büyük himmeti göze çarpar. Törenin bütün teferruatını inceden inceye iptidadan hazırlıyarak ve Sadrâzamın irat edeceği nutkun henüz hazırlanmamış bulunmasından dolayı içi içine sığmayacak derecede telâş ederek ne üzüntülü saatler geçirdiğini bu kurulun tarihini tetkik edenler bilir. (Bir hâtıra olarak mazbata suretini, kendisinin hazırladığı hitabeyi, Sadrâzamın irticalî olarak irat ettiği nutku «Eserimiz» in ek kısmına koymuş bulunuyoruz).

Encümenin Padişahın huzuru ile açılış gününde okunan hitabeyi müteakip ilk mahsul olmak üzere (*Kavaid-i Osmaniye*) kitabı Huzur-u Hümayûna arzolanduğundan basılmasına irade çıkmış ve tabı işi Encümenin müzakerelerine başlangıç olmuştur. İşte yalnız Cevdet Paşanın şahsı için değil memleket için de tarihî olan bu mesut anda Sultan Abdülmecit, Sadrâzam Reşit Paşaya hitaben: «*Cevdet Efendi, payesi terfi ile taltif olunsun, fakat bu terfi kendisinin sahihan memnun olacağı surette olmalıdır. Orasını artık Şeyhülislâm Efendi ile müzakere ediniz*» yollu iradede bulunmuşlardır. Fakat tevali eden ve göze batan bu mazhariyetler her devirde olduğu gibi muhitte kıskançlıklar tevhit ve merhumu çekememek gibi durumlar ihdas ettiğinden Cevdet Efendiyi himaye edegelen Şeyhülislâm Efendi bile telâkki olunan şu alenî iradenin lâfzına ve ruhuna sadık kalmaksızın payeyi terfi yerine ruus derecesini tahrik ile iktifa eylemiştir. Yani merhuma iradeyi tenfizen mahreç mevleviyeti verilmek lâzım gelirken ruusu (hareket-i altmışlı) raddesine çıkarılmıştır [57]. Cevdet Efendinin Şeyhülislâma her vesile ile izhardan çekinmediği tekrar dersiamliğa dönebilmek emeli bu yolda istismar edilmişti. Çünkü mahreç payesini ihrazdan sonra resmî olarak tedris hayatına avdet etmek usulen mümkün

[57] Maamafih Cevdet Paşanın bu terfiden de memnun kalmış olduğunu şu hasbhalinden anlıyoruz: «Berveçh-i meşruh Encümen-i Danışın küşadı günü sadir olan İrade-i Seniye-i sifahlye mucibince muahharen tarikim hareket-i altmışlıya terfi buyuruldu. Artık burnuma mevleviyet kokusu geldi. Oldu olacak, barî bir de mevleviyet rütbesi alayım da, görelim Mevlâ neyler, demeğe başladım, tul-i emel içine düştüm».

değildi. Fakat Cevdet Paşa, Mustafa Reşit Paşaya intisap ile siyasi hayata atıldıktan ve memleketin yüksek makamlarına namzet olacak bir hale geldikten ve «kanunlaştırma» cereyanının başına geçerek aksi kanaati güdenlerle açık mücadelelere giriştikten sonra huzur, sükûn, inziva, feragat istiyen cami derslerine dönmesi pek müstebad idi. Nasıl ki kendisinin de bu yolda bir hasbihaline rastlıyoruz [58].

Filhakika Encümen-i Danış âzalığı merhumun meslekî ve ilmi hayatında bir dönüm noktasıdır, bir istikrar merhalesidir. Cevdet Paşa bu vazife üzerinedir ki uğraştığı çeşitli ilimler arasında tarihi seçmiş ve bu vadideki çalışmalarına ölümü anına kadar devam etmiştir. «Eser-i Hâmo-i Ahmet Cevdet» imzasile mutarrâ meşhur on iki ciltlik muhallet eser bu tarihten sonra teakup eder. Lisanımızda ilk defa olarak ilmi nehçe uygun yazılan bu mükemmel tarihin ne kadar büyük rağbetlere mazhar olduğu herkesçe malûmdur. En karışık meselelerin selis ve belîğ ifadelerle tasviri ve bu arada ileri sürülen değerli mütalealar büyük küçük herkeste takdir ve hayranlık duyguları uyandırmıştı [59].

[58] Kızı Fatma Aliye Hanım (Ahmet Cevdet Paşa ve Zamani) adlı eserinde pederinin şu hasbihalini kaydediyor: «Rical ve kübar ile ülfeti çoğaltıp Boğaziçinin mesirelerinde dolasmağa alııp gittikçe ol merkezden (medreseden) tebaüt etmekte idim. Çünkü semt-i kibleyi ararken şark ve simale doğru gitmekteyim».

[59] «Tarih-i Cevdet'in son on iki cildi 1302 de neşredildiğine ve bu bapta Namık Kemal Beyin bir mektubu da olduğuna nazaran eser en aşağı otuz yılda ikmal edilmiştir. Müelliflerimiz arasında Paşa kadar bir kitap tahririnde uzun sabr-ı ilmi göstermiş ve tenkidat-ı tarihiyede o kadar isabet eylemiş kimse bilmiyoruz. Paşa (Kıyas-ı Enbiya) sile lisan-ı millimizde ve pedagoji tarihimizde öyle parlak bir sahife açmıştır ki... Paşanın çocuklara mahsus şivesinin daha cazibini Türk muallimleri henüz vücade getiremediler». (Muallim Cevdet Beyin Konferansı; Tedrisat Mecmuası sah. 437).

«Büyük kıt'ada on iki ciltlik (Tarih-i Cevdet (1863-1885) yalnız azametli bir faaliyet âbidesi, yalnız açık ifadeyle nesir sadeliğinde bir merhale, yalnız temas ettiği meseleler ve tetkik ettiği mevzular hakkında herkes için en muteber bir me haz de ğil, bu on iki ciltlik kitap, aynı zamanda oldukça tarih usulüne riayet edilerek me hazlar gösterilerek şark vak'anüvisliğine garp tarih sistemini de aşlamış ve bu itibarla te ceddüdü mü zün fikri tarihinde ehemmiyetli bir mevki kazanmış bir eserdir. Bu tarihin Türkçülük bakımından da şu itibarla bir ehemmiyeti vardır. Malûmdur ki Osmanlı İmparatorluğu, şarkı bırakarak hep garbe doğru genişledi. Bu suretle garbin büyük hıristiyan devlet ve milletlerini bize karşı cephe almağa mecbur ettik ve bunun inhitat devirlerinde cezasını çektik. Cevdet Paşa devletimiz şarka doğru gitmeliydi, orada (hemcinslerimiz) vardı. Eğer o tarafa gidip onlarla birlesseydik ba-

Bir belâgat âbidesi olan (*Kıyas-ı Enbiya*) sını ölümünden birkaç ay evvele kadar yazmakta devam eylemesi tarih ilmine olan meftunluğunun

sıma bu işler gelmezdi, demek istiyor. Bu görüş geniş çapta bir tarih görüşüdür. Ve Cevdet Paşa bu görüşü ile yalnız zekâsını isbat etmiş değil, Türkçülük tarihinde de bir mevki almıştır». (İsmail Habîp: Okullara mahsus eseri).

«Cevdet Paşanın fazilet-i ilmiyesi tariften müstağnidir. Ulûm-u şarkiyede yed-i tûlâ sahibi idi. Arap, Türk, Fars lisanlarının gavamına vâkıf, her şeyden bahse kadîr bir merd-i fâzil idi. Nesri, sehl-i mümteni kabilindendi, şîri kuvvet-i ilm ile söylemişti. Tab'an sair olmadığı şîrlerinden anlaşılır. Beynelmüverrihin bihakkin mevki-i mümtaz sahibidir. Bu iddianın en vâzih delili on iki cilt teşkil eden Tarih-i Matbudur». (İbnîl Emin Mahmut Kemal İnal: Evkaf Nezareti ve Nazırları Tarihçesi; sah. 167).

«(*Kıyas-ı Enbiya*) ve (*Tarih-i Cevdet*) dahil Osmanlıları hakikaten âciz bırakan iki büyük hizmetin iki büyük maasır-ı cellesidir. Bunlardan tarihin bütün bütün mükemmeliyetli iddia olunmamakla beraber şimdiye kadar türkçe olarak neşrolunan tevarihin cümlesine tefevvuku da inkâr olunamaz. Ne çare ki cemiyetimizin tarih-i milliye olan ihtiyac-ı şedidini hiç olmazsa ait olduğu âsar itibarile olsun bu eser-i celil, daha lâyıkile ifaya kâfi olamamıştır». (İsmail Hakkı; on dördüncü asrın Türk muharrirleri: 3 üncü defter, Cevdet Paşa, sah. 27).

«On iki ciltlik tarihinden maada altı ciltlik (*Kıyas-ı Enbiya*) sı vardır ki bundaki açık ve güzel Türkçe halk edebiyatının mükemmel bir örneğidir». (İbrahim Alâeddin Gövsa: Meşhur Adamlar; cilt I, sah. 28).

«Bu tarih Cevdet Paşanın en mühim eserlerinden biridir. İbni Haldunun tesiri altında bulunan Cevdet Paşa bu eserle kendinden evvelki vak'anüvis tarihlerinden az çok ayrılmış ve modern tarih yazıcılığına yaklaşmıştır». (Server İskit: Ayhık Ansiklopedi; No. 1, sah. 8).

«Ona göre tarih, bilhassa terbiye ve telkin bakımından büyük bir ehemmiyet kazanmaktadır. Müverrih bu gayeye hizmet edebilmek için son derece bitaraf olmalı, tarihlî hâdiselerin doğrularını yanlışlarından ve lüzumlularını lüzumsuzlarından ayırmalıdır. Vak'aların hakiki sebeplerini bulmak, birbirile mukayese etmek ve bilhassa eserini çok sade ve selis yazmak onun vazifesidir. Filhakıka Cevdet Paşa esrinde bu esaslara fazlasile riayet etmektedir. Sayısız hâdiselerin içinden lüzumsuzlarını ayırmakta büyük bir maharet göstermiştir. Kaynakları kuvvetli bir mantık ve muhakeme ile tenkit eder, hâdiseleri birbirile karşılaştırır, bundan netice ve dersler çıkarır. Bütün bunları yaparken gene telkini gayeler yüzünden zaman zaman bitaraftıktan ayrılması bazı ehemmiyetsiz hâdiselere vahdeti bozacak derecede kaymet vermesi büyük bir kusur sayılamaz. Cevdet Paşa eserini «selis ve münakkah» yazmağa da çok dikkat etmiştir. Ancak ilk bes ciltte lisan ruzmerre tabirat ile herkesin istifade edebileceği mesleki ifadeye gidilerek yazılmasına rağmen eski tarih-

pek bariz bir delilidir, Bosnada ihtilâl arifesi olduğu zannolunan bir günde kalın ve gür sesle iradettiği meşhur nutkunda kendisinin bir müverrih olduğunu söylemekle derin bir zevk duymuştu. (*Kıyas-ı Enbiya*) da herkesin bildiği hatip Kas bini Saide'ye ait hutbenin tercümesi aslından daha güzel, ahenkli ve belîğdir [60].

(*Mukaddeme-i İbni Haldun tercümesi*) de bu kabildendir. Zaten merhum, İbni Haldunun çok tesiri altındadır. Tevall eden şu kıymetli eserlerle memlekette Cevdet Paşanın sitü şöhreti günden güne artmış, her taraftan muhabbetler, teşvikler yağmış, artık müverrihlik merhumun mefhiret ünvanını tetviç etmeğe başlamıştır. Cevdet Paşa tarih ilmine olan bağlılığını, ikinci Sultan Abdülhamidin emrile kaleme aldığı (*Maruzat*) adlı eserinde Encümen-i Danişin açılışından bahsederken mütevazı ve fakat övünme mündemiç bir eda ile şöyle anlatır:

«Encümende ilm-i tarih, kısım kısım tefrik ile her kısmı âza-i Encümenden birine havale olunduğu sırada Kaynarca musalâhasından bed' ile Vak'ay-ı Hayriyeye kadar olan kısmın tahriri dahi kullarına ihale kılınmıştı. Ol esnada zukur eden tebeddülât ve inkilâbattan naşi rüfekadan bazıları bir şey yazmağa başlamadı. Bazıları başladı da yarım kaldı. Yalnız kulları Tarih-i Cevdetin tahririne müdavemet eyledim.»

cileri epeyce hatırlatır. Altıncı ciltten itibaren üslûbu çok sadeleşmiştir». (İslâm Ansiklopedisi; cilt 3, sah. 120).

«Bir sene geçmeden işte Cevdet Efendi Tarihinin üçüncü cildi dahi çıktı. Tarih'in birinci ve ikinci ciltlerinin tahlili bundan evvel yapıldığı gibi işbu üçüncü cildin tahlilini de su veçhile yapıyoruz: Bu cildin gamil olduğu vakayin beyan ve hikâyesinde dahi mukaddemki ciltlerde olduğu gibi bitaraflık ve bigarazlık kaidesine her bakımdan son derece riayet kılınmış ve sair dinler mensupları hakkında öteden beri Osmanlı müverrihlerinin istimal etmekte buldukları soğuk ibarelerin derç ve serdinden dahi külliye feragat ve içtinap olunmuş olduğundan başka, bu cilt bundan böyle Devlet-i Alîye tarih yazmak niyetinde bulunacak frenk müverrihleri için en zengin ve en mutemet me haz olup hattâ Cebeli Lübnan ve Cebeli Kafkas'ın mevaki ve ahalsine dair bu âne kadar meçhul olan pek çok vakayil ve malûmat-ı nafiayı müstemil olmaları için coğrafyacıların dahi istifade edebilecekleri gayet güzel ve her türlü methe, sıtâyise lâyık bir eserdir». (Hammer: Vlyana Akademisi Zabıtlarının 21 inci cildi). Meşhur müverrih Hammer, Vlyana Akademisi âzasından ve İstanbul Encümen-i Danişinin dış âzalarından idi. (Bak.: Tezakir-i Cevdet; No. 16).

[60] Bu tercüme ve Bosnadaki nutuk hakkında bak.: «Eserimiz»; Ek kısım).

Otuz sene süren bu «*müdavemeti*» hususî memuriyetler bile inkitaa uğratamadı. Meselâ Mısırda arada tahaddüs eden ihtilâfları mahallinde halletmek üzere Kahireye azimet eden Sadaret Müsteşarı Fuat Efendiye (Sadr-ı esbak Fuat Paşa) ulemadan bir zatın terfiki de münasip görüldüğünden bu refakat vazifesi merhuma tevdi olunup Mısırda azimet ettiği halde avdetinde tarihinin üç cildini takdime muvaffak oldu. Bu gayret ve himmeti çok dikkat nazarını çektiğinden mükâfat olarak gene payesi terfi olunmaksızın ruusu (Süleymaniye) raddesine çıkarılmış ve bu suretle Cevdet Efendi «*Kübar-ı Müderrisin*» sınıfına dahil olmuştur. Maa-mafih Meşihat makamının şu tutumluluğuna rağmen devletçe 1 Cemaziyülahir 1271 tarihinde [60a] vak'anüvis nasb olunmak suretile memlekette ancak tek bir adam tarafından ihraz edilebilecek olan bu vazife ile mümtaz şahsiyeti ve tarih ilmine olan müstesna hizmeti tevkir edilmişti. İlmî mertebesi artık Şeyhülislâmların sürî terfilerinden müstağ-ni bir hal aldığından rakipleri inkârı mümkün olmıyan bu fazilet karşısında çarünaçar Cevdet Efendiye Galata Mollalığını tevdi etmişler ve ruusu tafra usulünden vazgeçmişlerdir. Zaten ruusda da tafra edilecek bir derece yani yalnızca (Darülhadis) kalmıştı. (Cemaziyülahir 1272, Şubat 1856). Bu suretle merhum 34 yaşında bilfiil kadı olabilmıştır [61].

Bu tarihten sonra memleketçe şu büyük adamın himmetinden vatan için hayırlı diye düşünölen her işte istifade etmek emeline düşöldüğü için «*kanunlaştırma*» cereyanının yorulmak bilmiyen gayretli şahsiyeti kendisine kıymetli bir mesai sahası olacak olan Meclis-i Âli-i Tanzimat âzâ-lığına getirilmiş ve ilâveten Arazi Komisyonu riyaseti de kendisine tevdi ve ilmî rütbesi Mekke-i Mükerrreme kadılığı payesine terfi edilmişti.

VII

Cevdet Paşa merhum tedvinine delâlet ettiği Mecelle yüzünden içeriden dışarıdan târize uğrasa bile kendisinin memlekette hukuk ilminin inkişafına olan devamlı hizmeti inkâr olunamaz. Filhakika merhumun hukuk ilmi sahasında H. 1273 tarihinden itibaren başlayan faaliyeti yurttan bu ilmin geniş ölçüde yayılmasına medar olmuştur ki bunu muhtelif cephe-lerden mütalea etmek mümkündür:

[60a] «1271 senesi Cemaziyelâhiresinin gurreli olan pazar günü saat sekizi onsekiz dakika geçerek vakanüvislik memuriyeti uydeyi acizliye tevcih olunmuştur» (Tezakiri Cevdet'den)

[61] Bak.: Eserimiz; sah. 43, Not 70.

A) Hükümleri kanunlaştırma. Bu cephede elde edilen semereler:

1 — *Ceza kanunlarına yapılan kıymetli yardımlar.* Meclis-i Âli-i Tanzimatın hazırlamakta olduğu Ceza Kanunnamesinin [62] tamamlanmasında merhumun mühim hizmetini gördüğümüz gibi Askerî Ceza Kanunnamesine ait çalışmalarda da faaliyetine şahit oluyoruz.

Cevdet Paşa Ceza Kanunu lâyihasını hazırlama sahasındaki çalışmalarını şöyle anlatır:

«H. 1273 senesi Rebiülevvelinin altısında Reşit Paşa gene Sadrâzam oldu ve Rebiülâhîrinin on birinde fakire Mekke-i Mükerrreme payesi ve Recebinin yirmi birinde Meclis-i Âli-i Tanzimat âzalığı tevcih buyuruldu. Andan sonra artık kavanin ve nizamat lâyihalarını kaleme almakla meşgul oldum. Ol vakit meclisçe elde Ceza Kanunnamesi müsveddesi olup takım takım anı tashih ile fasıl fasıl havass-ı vükelâ huzurunda kıraatle kabul olundukça tebyize verirdim. Bu suretle Ceza Kanunname-i Hümayûnu hitam bularak arz ve istizan ile irade-i seniyesi bilistihsal tabı ve temsil ettirilmiştir.»

Cevdet Paşa merhumun gene bu Ceza Kanunu çalışmalarından Tezakirinin beşinci cüz'ünde bahsederken temas ettiği şu hâdise pek mânâlidir: aynen naklini faydalı bulduk:

«Gariptir ki Avrupa kavanini hükmünce bir şahıs bir kimsenin idamına kasedip te bazı esbab-ı mânia haylûletile fiile çıkmazsa kürek cezasile mahkûm olur. Ancak hükümdar hakkında suikast edenler idam olunmak lâzım gelir. Ceza Kanunname-i Hümayûnunun lâyihası da bu yolda yapılmıştı. Ve fakir bu işin memur-u mahsusu olup madde be madde bu lâyihayı havass-ı vükelâ komisyonunda kıraatle verilen karar üzerine tashih ederdim. Bu bahsi okuduğumda Meclis-i Tanzimat âzasından merhum Şevket Paşa [63] (Padişah hakkında suikast kimsenin hatırına gelmemelidir. Bunu kanuna yazıp ilân

[62] 28 Zilhicce 1274 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu.

[63] Şevket Süleyman Paşa, divan kaleminden neşetle Hariciye kâtibi, beylikçi olduktan sonra Berlin Elçiliğine tayin olunmuş ve 1268 de Sadaret müstesarı, 1270 de Meclis-i Vâlâ âzası ve 1273 te vezaretle Tanzimat âzası olmuştur. Ölümü 1276 dadır. Eyüpte medfundur. Münşi, müdebbir, zevk ehli bir zat olarak tanınmıştır. (Bak.: Sicill-i Osmani; cilt 2, sah. 174).

etmek münasip olmaz) demekle kanunda hükümdara mahsus olan madde tayyettirilmişti. Ol vakit bu komisyonda Âli ve Fuat Paşalarla Rüştü Paşa dahi vardı. Bu kerre Kuleli vak'asında (Hüseyin Daim Paşa [64] Şeyh Ahmet Efendinin teşkil ettikleri fesat cemiyeti hâdisesi) ol maddelere hacet messetti. Fedailerin zat-ı şahaneye suikastları tebeyyün eylemiş ise de mezkûr maddeler Kanunname-i Hümayûnda tayyedilmiş olduğundan Padişah hakkında olan suikastlarına idam hükmü terettüp ettirilemeyip sair efrad-ı nâs hakkında olan suikast edenler gibi kürek veya kalebentlik cezalarile mücazat olunmalarına mecburiyet görüldü. Âli ve Fuat Paşalar jakiri celp ile bunların idamına medar olacak madde sual ettiklerinde Şevket Paşa hikâyesini kendilerine ihtar ettim. Anın sözü ile Kanunnameyi nakıs bıraktıklarına teessüf ettiler».

Cevdet Paşa merhumu Medenî Hukuk cephesinden tetkik ettiğimize göre Âmme Hukuku ile ilgili olan bu mesainin tahlil ve tetkikini saded harici görerek yalnız onlara işaretle iktifa ediyoruz.

2 — (*Metn-i Metin*) adile tedvin olunacak Medenî Kanuna ait çalışmalar: H. 1272 yılı başlangıcında ilm-i fıkihtan (*Metn-i Metin*) adı ile bir kanun tedvin etmek üzere Meclis-i Âli-i Tanzimat dairesinde bir komisyon teşkil olunmuş idi. Cevdet Paşa merhum da bu komisyonda bulunuyor ve yazı işlerini kendisi görüyordu. Mesainin başarılabilmesi için fıkıh ilmini hakkile bilmek lâzımdı. Bu lüzumu takdir eden Cevdet Paşa yeniden fıkha çalışmağa başlamış, kendi tâbiri veçhile «*Kütüb-ü fıkhiye mütaleasına dalmış*» idi. Fakat ortada umumu ilgiliyecek maddî bir iz bırakmaksızın sona eren bu çalışmalar hakkında herhangi bir mütalea serdetmeksizin yalnız merhumun bu bapta verdiği malûmatı nakille iktifa ediyoruz. Cevdet Paşa merhum bu teşebbüse ne gibi bir ihtiyaca cevap vermek üzere girişildiğini ve işin nasıl bir seyir takip edip ne suretle neticelendiğini müsvedde halinde bir yazısında şöyle anlatıyor:

«1272 senesi evailinde ilm-i fıkihtan bir kitap telifine ne veçhile kıyam olunduğunun berveçh-i âti beyanına mübaderet olunur: Günden güne Avrupalıların memalik-i mahruseye tevarüdü ziyadeleşip alelhusus Kırım muha-

[64] Hüseyin Daim Paşa, ferik rütbesini halzdi. H. 1276 da rütbesi reffedilerek kalebent edildi. 1278 de affa mazhar oldu. Ölümü tarihi tesbit olunamamıştır. (Bak.: Sicill-i Osmani, cilt 2, sah. 228).

rebesi münasebetile fevkalâde çoğaldı! Ve bu cihetle daire-i ahzû ita viüs'at buldu. Dersaadette ruzmerre zuhura gelen deavi-i ticaretî bir mahkeme-i ticariye idare edemez oldu. Ecnebler mahakim-i şer'iyeye gitmek istemez, müslim aleyhinde gayrimüslimi ve zimmi (gayrimüslim tebaa) aleyhinde müste'minin (memleketimizde ikamete mezun ecnebi) şahadeti şer'an istima olunmak meselesi ise Avrupalıların nazarma pek ziyade çarpıp olduğundan İristiyanların mahakim-i şer'iyede muhakemele ile itiraz eder oldular. Bundan dolayı bazı zevat Fransa kanunları Türkçeye tercüme olunup tam akim-i nizamiyede anlar ile hükmolunmak fikrine zayıp oldular. Halbuki bir milletin kavanin-i esasiyesini böyle kalb ve tahvil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından bu yola geçmek caiz olmayıp ulema güruhu ise o makule alafranga eskâra sapanları tekfir ederlerdi. Frenkler dahi (Kanununuz ne ise meydana koyunuz, biz de görelim ve tebaamıza bildirelim) derlerdi. Bunun üzerine ilm-i fıkhan muamelât kısmına dair Türkçe (Metn-i Metin) namile ve herkesin anlayabileceği ibarat-ı vazıha ile bir kitap yapılmasına beynelvükelâ karar verilerek bu kerre Meclis-i Âli-i Tanzimat dairesinde ve Meclis-i mezkûr âzasından ve Sudur-u İzamdan Rüştü Molla [65] Efendinin taht-ı riyasetinde bir Cemiyet-i İlmîye teşkil ile âzalığına İstanbul Kadısı Tahir Efendi [66] ve Meclis-i Maarif âzasından ve İstanbul payelularından Hüsam Efendi [67] ve Ali Ratip Bey [68] ile abd-i fakir memur edildik. Cemiyet-i mezkûre 1272 senesi Seferinin yirminci günü birinci defa olarak aktolundu. Rüştü Molla Efendi sahihan üdebadan ve eshab-ı fazlu maariften bir zat olup lisan-ı Arap üzere inşa-i kelâma muktedir idi. Hüsam Efendi muahharen Şeyhülislâm olan zat-ı fazail simattır ki âlim ve tarihşinas olup alelhusus ilm-i ensaba vukuf-u tamması vardı. Ali Ratip Bey dahi fuzalâdan bir zat idi. Lâkin üçünün dahi ilm-i

[65] Bak.: Eserimiz; sah. 47, Not 74.

[66] Bak.: Eserimiz; sah. 47, Not 75.

[67] Bak.: Eserimiz; sah. 48, Not 76.

[68] Bak.: Eserimiz; sah. 48, Not 77.

*fıkıhta meharetləri yoktu. Cemiyette sahihan fakih de-
necek ancak Tahir Efendi idi. Fakirin dahi evail-i öm-
rüm ulûm-u akliye ve edebiyeye masruf olarak ol va-
kit ulûm-u nakliyede malûmat ve melekem nakıs idi.
(Müsveddede evvelâ «mütalâam nakıs» sonra bu çizile-
rek «mütalâa ve malûmatım nakıs», sonra bu da çizile-
rek «malûmat ve melekem» tâbiri üzerine karar kılın-
mıştır). Fakat Cemiyetin (Mecelle Cemiyetinin değil,
Metn-i Metini yazmak üzere teşkil olunan cemiyetin)
muharriri (kâtibi) olduğum cihetle kütüb-ü fıkhiyenin
mütalâasile müteveggil idim. Ne hal ise kütüb-ü fıkhiye
tettebbü olunarak hayli vakit uğraşıldı ve (Kitabül Bü-
yu) hülâsa veçhile yazıldı ise de (Metn-i Metin) in it-
mamı müyesser olmadan cemiyet-i mezkûre dağıldı.
Bâde bü'dîn fakire iptida Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Ne-
zaretinde gene bu mesele meydana çıkıp riyaset-i âciza-
nem tahtında olarak teşkil olunan Cemiyet-i İlmiyede
asrın en ileri gelen fukaha ve fuzelâsı bulundu. Eyim-
me-i Hanefiye beyninde muhtelifünfih olan mesailde
nasa erfak ve maslahata evfak olan kaviller tercih olun-
du ve bu yolda (Ahkâm-ı Adliye namile bir Mecelle te-
lif kılındı ve bilcümle mahakim-i şer'îye ve nizamiyede
mer'iyülicra olması için irade-i seniye sadır oldu. Ehil
ve erbabı indinde pek ziyade takdir ve tahsin edildi».*

8 — *Arazi kanunüle teferruatını tedvine ait çalışmalar:* Cevdet Paşa, Tanzimat Meclisi âzalığı sırasında haftada iki gün devam ettiği Arazi Komisyonu reisliğinde ilk iş olarak memleketimizde araziye ait yürürlükte bulunan hükümleri kanun haline getirmiş [69] ve meşhur H. 1274 tarihli (Arazi Kanunu) nu, (Tapu Nizamnamesi) ni, (Muvakkat Talimatname)yi hazırlamıştır. Bu eserler Cevdet Paşanın memlekete hukuk sahasında bıraktığı en kıymetli ve muhallet yadigârlarıdır. Yeni Toprak Ka-

[69] Araziye müteallık kadim kanunların esasları muhtelif tarihlerde arzolan telhisler üzerine sudur eden iradelerdir. Yani Divan-ı Hümayun defterine kayıt ve teşcil olunan müteferrik hükümlerdir. Bunlara dayanarak Şeyhülislâmlar tarafından verilen fetvalar asrın uleması tarafından toplandı «Kanunname» ünvanıyla hususî mecmualar vücade getirilmiştir ki bunların en meşhuru (Maruzat-ı Ebussuud) dur. Bu eserin, Berlin, Viyana, Dresden umumî kütüphanelerinde birer nüshası bulunduğu gibi âcizde de bir nüshası vardır.

nunu bile bazı ana hükümlerinde Arazi Kanununun esaslı kaidelerinden mülhem olmuştur [70].

Vâkıa Cevdet Paşa tatbik müddeti bakımından Mecelleden daha muammer olan bu kanunla yeni bir kanun vücade getirmiş değildir. Kadim kanunlarda işlene işlene mütekâmil bir şekil alan ve 23 Rebiülevvel 1265 tarihli irade ile risale şeklinde toplanmasına izin verilen (*Ahkâm-ı Mer'îye*) adlı kitapta yazılı hükümleri tehzip ve muasır kanunlar nehcine uygun bir hale ifrağ etmiştir.

Şu halde Arazi Kanunu, Cevdet Paşanın ibdaî bir eseri değildir. Fakat *Ahkâm-ı Mer'îye* risalesinde karışık hükümlerin tehzip ve tedvinindeki mükemmeliyet kendisi için ebedî bir fahrü şeref hâlesi olabilir. Hele merhumun Tapu Nizamnamesile Talimatında daima hayranlıkla temaşa edilecek nüfuz-u nazarı ve esaslara her noktada sadakatini ve hükümler arasındaki umumî ahengi, tenazuru takdir etmemek mümkün değildir. Düşünmelidir ki bir asra yakın müddet en yüksek müesseselerimizde tedris ve bazan tenkit edici nazarlarla tetkik ve tahlil olunan bu mevzuatın zühul telâkki olunacak noktaları ne kadar azdır ve buna mukabil 1329 tarihinde ve müteakiben gayri menkul mallarımıza ait ve islah gayesine müstenit hükümlerde mütehassıslarca yapılan tâdillerle memlekette derin tesirler ve iltiyam kabul etmez yaralar bırakan ne büyük hatalar işlenmiştir [71].

Cevdet Paşanın hukuk sahasında başarmak istediği hayırlı işler, memleketin muhtaç olduğu kanunları vücade getirmek yolundaki himmetler, ne yazık ki, idarî zaruretler neticesi olarak vakit vakit teftiş maksadile merkezden uzaklaşma yüzünden inkıtaa uğramıştır. Yoksa memleketin muhtaç bulunduğu ana kanunların daha o zaman tedvin olunacağı merhumun müsellem olan gayretine nazaran şüphesizdi. Filhakika Arazi Kanunu yürürlüğe konduktan bir sene sonra yani hicrî 1275 tarihinde ahvali teftiş ve islah için Rumeliye azimet eden Sadrâzam Kıbrıslı Mehmet

[70] Meselâ, Toprak Kanununun 57 nci maddesi Arazi Kanununun vaktile arazi-i memlekette tasarruf hakkının ziyai âmillerinden olmak üzere kabul etmiş bulunduğu «terk ve tatil» hükmüne teferrü etmektedir. 54 üncü maddesindeki hüküm konmamış olsaydı, Medenî Kanuna göre ipotekte tekerrür kabiliyeti bulunduğundan, toprak yeniden ipotete konu teşkil edebilecekti ve keza yeni Medenî Kanunundan, toprak yeniden ipotete konu teşkil edebileceği ve keza yeni Medenî Kanununun tarifati dairesinde bu arazide temlikî tasarruf da yapılabilecekti ve keza umumî hükümler gereğince haciz de konabilecekti.

[71] Bak.: Eserimiz; sah. 50, Not 80.

Paşa merhumun maiyetine memur edildi [72]. Vâkıa bu munzam vazife 2 Recep 1277 tarihinde (17 Ocak 1861) ilmi rütbesinin İstanbul payesine [73] terfiine vesile olmak suretile şahsan istifadesini [74] temin etmiş-

[72] Cevdet Paşaya tevdi olunan bu munzam vazife çok mühimdi. Merhum, yapılan teklif ve ihtardan âdeta tedehhüs etmiş, pek korkmuş ve sarsılmıştı. Bu hâdiseyi kendisi şu suretle tasvir etmektedir: «1276 senesi Zilkadesinin on birinde Sadrâzam Kıbrıslı Mehmet Paşa bahren Dersaadetten hareketle Varnaya azimet eyledi, ol gün bilcümle vükelâ ve rical-i Babiâli ileclittesyi yalısında müctemi olmuşlardır. Kaymakam-ı Sadriâli, Âli Paşa ve Hariciye Nazırı Fuat Paşa bahçede fakiri bir köşeye çektiler ve dediler ki: (Bu teftiş işi pek nazik bir memuriyettir. Nîk ve bedi senden biliriz. Babiâli nazarında mesul-ü mânevi sensin, ana göre gayet hakımane ve mütebassırane hareket etmelisin. Sadrâzama ihtarı lâzım gelen hususların kendisine tesir edecek surette arz ve ihtarına zerrece tecviz-i teahhur ve terahl etmeğe gelmez). Anların bu sıkı tenbihatına nazaran pek nazik ve müşkül bir mevkiye bulunduğumu anladım. Zira Kıbrıslı gayet hadidülmızac ve acülmeşrep ve kim ne derse inanır bir zat idi. Fakat bir güzel hasletli vardı ki, hak sözü kabul eylerdi ve ne kadar hiddet ve süratle bir işe teşebbüs etse (Aman efendim bunda bir yanlışlık var. İş öyle değil böyledir) deyu ihtar olundukta hiddetini bertaraf ederek dinlerdi ve ledelikna hatasını itiraf ve tebdilî meslek ederdi. İşte burası fakire medar-ı teselli oldu ve filvaki bu seyahatte dahi kendisine ihtarı lâzım gelen hususları kemal-i serbesti ile söyledim ve Babiâlinin matlubuna muvafık yolda ifay-i vazifeye müsaraat eyledim, o dahi evzâ ve etvarımdan hoşnut oldu ve sây ve gayretimden mütesekkîr kaldı». (Tezakir-i Cevdet; yazma nüsha, sayı 5).

[73] İstanbul payesi Cevdet Paşa merhum için aziz bir ümniye idi. Mukaddeme-i İbni Haldun tercümesinde bu arzu da âmil olmuştur. Merhumun tercümeyle ait şu mütaleasından keyfiyet açıkça anlaşılır: «Mukaddema Sahib Efendi Mukaddeme-i İbni Haldunun takriben sülûsanını tercüme edip ulûm ve fûnuna dair olan faslı kalmış olduğuna mebni bir müddettenberi ihtilâsı vakit ettikçe anın tercümesine çalışıyordum, 75 senesi hilâlinde hitam buldu, badehu bazı zevat Sahib Efendinin tercümesini iki cilt olmak üzere tabettirdikleri sırada tercüme-i fakiri dahi 1277 senesi hilâlinde cild-i salis olarak tabettirdiler. Dibâçesinde dua ve senay-i Hazret-i Padîşahiye terdifin Sadrâzam Âli Paşanın sitayişile beraber makam-ı meşihatte bulunan Sadettin Efendinin namı dahi zikr-ü ilâve olunmuştu. Bu eser-i âcizî nezd-i evliyay-ı umurda rehin-i hayyiz-i kabul olmakla mükâfaten rütbemîn İstanbul payesine terfil bazı zevat-ı fiham tarafından Sadettin Efendiye ihtar olundukta «Cevdet Efendinin peyderpey meydana çıkardığı telifat için mükâfat yetiştirmeğe tarik-i ilmiyenin tahammülü yoktur» demekle «tarik-i ilmiyenin vaz'ı ancak bu misillü şeylere mükâfat için değil midir? denilmişse de Sadettin Efendi sırf ulemay-ı resmîyeden olduğu cihetle o misillü şeylere râğbeti olmadığundan bu türü sözleri işga etmediğine meb-

se de, memleket bakımından büyük işlerin gecikmesine sebep olmuştur. Bu sırada (Takvim-i Vakayii) ıslah için kurulan komisyonda da âza bulunuyordu.

ni erkân-ı devletin bazılarının canı sıkılıp tarikimin tarik-i kalemiyeye tebdili ile İstanbul payesine muadil paye verilmek istenildiyse de tebdil-i tarikten müçtenip olduğuma mebnî bunu dahi bir hüsn-ü suretle geçiştirdims.

Cevdet Paşa merhum diğer bir vesile ile yine bu mevzu etrafında şu mütaleaları yürütüyor: «Bu kerre Dersaadete avdet olundukta (Kıbrıslı Sadrazam Mehmet Paşa ile Rumeliden avdetten kinayedir) acaba müstesarlığa (Sadaret müstesarlığına) kim tayin buyurulacak deyu herkes muntazır olarak kimi Afif Bey, kimi Besim Bey müstesar olacak ve kimi yok öyle değil Cevdet Efendi tarik-i tebdil ile müstesarlığa tayin buyurulacak deyu beynennas söylenmekte idi. Nihayet Afif Bey sadaret müstesarlığına intihap ve tayin olunarak anın yerine Besim Bey beylikçi ve Kenan Bey Hariciye Mektupçusu oldu, sair maiyet-i sadaretpenahi memurları ile kâtipleri dahi birer suretle taltif olunmağa başlandığı sırada haiz olduğum Mekke-i Mükerrreme payesinin İstanbul payesine terfi hususu taraf-ı Sadaretpenahiden Şeyhülislâm Sadettin Efendiye söylenmişti. Şeyhülislâm Efendi ise terfi-i rütbemizi istemezdi. Hattâ mukaddema Mukaddeme-i İbnî Haldun mütercimi merhum Sahib Efendinin terketmiş olduğu cüz-ü salisni fakir tercüme edip bu vechile Mukaddeme-i İbnî Haldunun tercümesi tamam olarak Sahib Efendinin tercümesi iki cilt ve fakirin tekmilesi cild-i salis olmak üzere tab ve neşrolunmuştu. İşte buna mükâfaten İstanbul payesine terfimizi Rüştü Paşa iltimas etmişken Şeyhülislâm Efendi muvafakat etmemişti. Rüştü Paş dahi anın bu muamelesinden dilgir olarak tebdili tarikime kıyam etmişti. Biz ise berveçhibâlâ tebdil-i tarikten müçtenip olduğumuzdan bu dahi bir suretle geçiştirildi. Vâkıa ol vakit rütbe-i ilmiye şimdiki gibi mebzul olmayıp pek aziz tutulur ve bir sebep-i mücbir olmadıkça dirîğ edillirdi. Lâkin Mukaddime-i İbnî Haldûn tercümesinin tekmilesi dahi bir paye değerdi. Zira buna çok emek vermiştim. Çi fayda ki Sadettin Efendi cahil-i cessus bir Şeyhülislâm-ı vakur olup ilim ve maarifin çendan kadrini bilmez idi ve gayet rüsumperest olup Mekkizadeyi taklit ederek böyle seylerde ziyade dayanır idi. Binaenaleyh bu kerre Sadrazam bulunan Kıbrıslı Mehmet Pasanın iltimasına dahi dayanmak istediye de Kıbrıslı dahi çendan önünü, arkasını saymaz bilhazim bir zat-ı kavîyyülazim olduğundan «Eğer Şeyhülislâm Efendi hazretleri bu hususta tereddüt ederse biz doğrudan doğruya arz ile iradesini istihsal ederiz. Lâkin bu suret kendilerinin vak'ına dokunur» deyu haber göndermekle Şeyhülislâm Efendi çaresiz buna muvafakat ederek irade-i senlyyesini istihsal ile Babıâliye işaret-i âliyesi geldi ve 1277 senesi Recebinin beşinci ve Kânunusanisinin altıncı Perşembe günü İstanbul payesi ferman-ı âlisini alıp hemen Bab-ı Fetvaya gittik ve resmî tesekkürü ifa ettik. Şeyhülislâm Efendi «Payenizin şimdiye kadar tehiri kader

H. 1278 (Temmuz 1861) de Meclis-i Âli-i Tanzimat, Meclis-i Vâlây-ı Arkâm-ı Adliye ile birleştirilip [75] bu suretle vücade gelen ve (Meclis-i Vâlâ) denilen yeni meclisin nizamnamesini kaleme almış ve âzalığını deruhte etmişse de, müteakiben İşkodra ıslahatına memur edilmek yüzünden yine esaslı vazife sekteye uğramıştır. Cevdet Paşa bu memuriyete karşı vâki itizar ile aldığı cevabı (*Maruzat*) adlı eserinde şöyle nakil ve hikâye eder:

«İşkodraya fevkalâde bir memur gönderilip ateşi bastırmak için münasibi araştırıldıkta Âli Paşa merhumun mahrem esrarı ve tercüman-ı efkârı olan Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa (Sadr-ı esbak Yusuf Kâmil Paşa merhum) «Cevdet Efendi münasıptır» demesi üzerine (Devletin böyle bir mühim işinde tereddüt eylemek caiz olmaz. Fakat şimdiye kadar yalnız başıma böyle bir işte bulunmadım. Şayet bir kusur edersem mazur olurum) dediğimde Kâmil Paşa (Sen bu memuriyeti kabul ettiğın gibi biz işin yarısını bitmiş addeyleriz) dedi [76].

İşkodrada bu memuriyeti iki aya inhisar etmişse de avdetinde Ru-

halidir» diyerek tebrik eyledi. Bu paye Kıbrısın zorile verilceğine Mukaddime-i İbni Haldûn tercümesinin tekmillesine mükâfat verilmiş olsaydı tarik-i ilmiyeye daha ziyade yakışırdı. Ne çare ki tarik-i ilmiye ismi müsemmasına mugayır bir hale gelmiş olduğundan artık bu tarik ile cereyanı muamelât icabatı zamanlıyeden idi».

[74] Bu rütbe askerlikte korgeneral, kaleml meslekte bâlâ muadilidir. Bu rütbeyi haiz olanların isimleri yazıldığı zaman (Hazretleri), kendilerinden isimsiz bahsolunurken (Müşarünileyh) denilir. Ecnebilerce de (Excellence) diye hitap olunmak ıktıza eder.

[75] «Sultan Abdülâzizin cülûsunu müteakip âzasından bulunduğumuz Meclis-i Âli-i Tanzimat, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyeye ilhak buyuruldu ve Meclis-i Vâlânın ayrıca bir dairesi olmak üzere kanun dairesi denildi. Meclis-i Tanzimatın üç vazifesi vardı: Birincisi: Kanun yapmak. İkincisi: Vükelâyı muhakeme etmek. Üçüncüsü: Kavanın ve nizamatin icraatında yolsuz bir sey görürse bir kıt'a müzekkere ile Makam-ı Sadarete ihtar eylemektir. Birinci vazife, kanun dairesinde kaldı, ikinci vazife, Meclis-i Vâlânın heyet-i umumiyesine verildi. Üçüncüsü ilga edildi». (Tezakir-i Cevdet; cüz: 5).

[76] Bak.: Eserimiz;; sah. 53, Not 85.

Cevdet Paşanın İşkodraya giderken Âli Paşa merhuma Korfo adasından gönderdiği mektup hakkında bak. Eserimiz; ek kısım.

meli ve Anadoluya gönderilen müfettişlerin [77] Ahmet Vefik Efendi, Rıza Efendi, Suphi Bey [78] inhalarını derhal icra ettirmek üzere teşkil olunan komisyon riyasetine de tayin olunduğundan bu işler vaktinin büyük bir kısmını almış ve hele Bosna ve Hersek cihetini teftişe memur olan Ziya Beyden (şair Ziya Paşa merhum) vâki şikâyet üzerine bîlfiil müfettişliğin kendisine verilmesi [79] ana vazifeyi mühmel bir hale getirmişti. Yalnız bu sırada ilmî rütbesinin vezaret muadili olan Kadıaskerlik payesine terfi edilmesi, büyük çapta işlere girebilmek bakımından âti için bir ümit şulesi olmuştu. Bosnada ihtilâli teskin ve ıslahatı temin ve Boşnakları askerliğe irza ederek Avrupanın o kısmında muhtelif memle-

[77] «Ol esnada Âli Paşa sadarettten münfasıl olarak yerine memuriyet-i fevkalâde ile Suriyede bulunan Fuat Paşa Sadriâzam ve Âli Paşa Hariciye Nazırı ve Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa Sadaret-i Uzma Kaymakamı olmuştu. Dersaadete vüslünden sonraca Fuat Paşa dahi Dersaadete geldi. Kendusuna derkâr olan münasebet-i mahsusam hasebile Resit Paşa zamanında olduğu gibi bu devirde dahi hususî ve mühim müzakerelerde bulunurdum. H. 1279 senesinde Rumeliye ve Anadoluya kol kol müfettişler gönderildi. Bunlardan peyderpey varit olan arz ve inha, devairi dolarak sürüncemede kalmamak ve muktezaları bilmütalea hemen mevki-i icraya konulmak üzere fakire bir memuriyet-i mahsusa verildi ve Babıâlide malîyet-i fakire mahsus bir kalem teşkil buyuruldu. Ve devair-i askerîye ve malîyeden birer memur tayin edildi. Bu vechile müfettişlerin maruzat-ı kemal-i sûrat ile icra ettirilmekte iken Bosna müfettişi Ziya Beyin azli lâzım gelmekle Bosna müfettişliği uhde-i fakire tevcih olundu». (Tezakir-i Cevdet, cüz: 16).

[78] Bak.: Eserimiz; sah. 54, Not 87.

[79] «Sair müfettişlere verilen talimat aynen taraf-ı dâiyaneme dahi verildi. Halbuki Bosnada henüz tensikat-ı askerîye icra olunmamış idüğü cihetle müstesna bir kıta olmakla Fuat Paşadan burasını istifsar ettiğimde (eğer vakit ve hali müsâit görürsen burada mümkün olacak surette tensikatı icra ediver) deyû şifâhen emir ve talimat verdi. Mukaddema altı defa Bosna üzerine asker sevkolunup iki defasında asker bozulup dört defasında galip ve muzaffer olmuşsa da yine tensikat-ı askerîye icra olunamamıştır. Ve en sonra Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa harben Bosnayı zapt ve ileru gelenlerin çoğunu nefy ve tağrip ile tedip etmiş ve belki lüzumundan ziyade memleketi ezmiş iken asker almağa muvaffak olamamıştır. Elhasıl Devlet-i Aliye Nizam-ı Cedid usulü icra olunalı kırk sene olup bu müddet zarfında Boşnaklar asker vermemek için devlete karşı tüfek tutmuşlardır. Böyle nazik ve muhataralı bir işe yalnız bir emr-i şifâhi ile müsharekete cesaret olunamazsa da Fuat Paşaya itimad-ı tammim olduğu cihetle bu emr-i mühimmin icrasına sarf-ı mesal etmek üzere Dersaadette iken rapt-ı kalbeyledim». (Tezakir-i Cevdet; cüz: 7, yazma nüsha).

ketlerde vücade getirilen ordular yüzünden bozulmuş olan askerî durumu tensik ve tevzine çalıştı.

Cevdet Paşanın Orta Avrupada Devletin durumunu tarsin bakımından Bosnada ifasına muvaffak olduğu hizmet pek büyüktür. Koca eyalette yıllardanberi asker olmaktan istinkâf eden ve memleket için küçümsemeyecek bir kuvvet teşkil eyliyen Boşnaklar arasında askerî tensikat icrası hayli mühim bir mesele idi. Cevdet Paşa tarafından tecrübe kabîlinden başlanan iş umulmaz bir muvaffakiyetle başarıldı. Hele askerliği kabul için Bosna eyaleti haricine çıkarılmamak yolunda ileri sürülen kaydı, dâhiyane bir buluşla merhum hükümsüz bir hale getirdi. Askerî kisveler içinde o zamanlar en cazibi Talia alaylarının kıyafeti idi. Şa'saalı, ihtişamlı, yeşil şeritlerle süslü olan bu elbise boylu boslu insanlara pek yaraşıyordu. Boşnak delikanlıları bu kıyafetle daha cazip, yakışıklı, mehîp görünüyorlardı. Cevdet Paşa camide bir vesile getirerek elbisedeki yeşil şeridin remzettığı mânâyı izah etmiş, bunun icabı halinde Mekkeyi, Medineyi müdafaa gibi kudsî bir vazife uğrunda fedailiğe işaret olduğunu anlatmıştı. Camide bulunan delikanlılar «*İcap edince biz de Mekkeyi, Medineyi müdafaa ederiz. Bizi bu fedailik ve kahramanlık şerefinden mahrum bırakmayınız*» diye yalvarmağa başlamaları muhitte tasvir edilemeyecek derecelerde hayreti mucip olmuştu. Halbuki Bosna eşraf ve hanedanı asker yazmakta ısrar yüzünden büyük bir ihtilâlin kopacağını tahmin ediyor, kim vurduya gitmesin diye merasim günü için yapılan davete bile icabetten çekiniyordu [80].

[80] «Tanzim-i askere dair sadır olan ferman-ı âliyi hâmilen Giritli Mustafa Paşazade Miriliva Salih Paşanın Dersaadetten hareketi işitilmişti. Bu sırada hudut üzerinde bulunan memurlarımızdan bazılarının tedavî için mezunen Avusturya tarafına geçmiş olması dahil eracıfe kuvvet vermişti. Ol esnada Vall Paşanın tebdill hava zımında Saraybosnada kale içinde bir haneyi İstikrâ ile orada ikamet eylemesi dahil bazı nas tarafından anın havf ve telâşına hamlolunmuştu, lâkin hakikat halde bails-i ihtilâl olacak bir vesile yoktu, şu kadar ki ecanıpten ve aielhusus Avusturya memurlarından Bosnada asakır-ı muntazama usulünün yapılmasını İstemiyenler ahallyi askerlikten tebrit etmek ve bazı eracıf İsaasile halkı ūrkūtmek için lâzım gelen esbaba teşebbüsten hâli değildiler. Halbuki erkân-ı eyalet ve ekseri ulema ve vücuh-ū memleket bu bapta müttetikülkelim oldukları cihetle ahalinin İsyanı müsteb'at idi. Asker olacak delikanlılara gelince kızların askerliğe dair anlara karşı okudukları şarkıların mevaiz ve nesayih-i ulemadan ziyade müessir olduğunu bildiğim cihetle bu bapta mutmainnūlkalp olarak Bosnada müceddeden taburlar teşkili hakkında lâzım gelen esbap ve mukaddimat-ı tehyle ile mesgul idim» dedikten sonra bu esbap ve mukaddimatı uzun uzadıya izah ve teşrih ederek şu müşahedeyi kaydeder: «Bin-

Cevdet Paşa merhumun Bosna'dan pek neş'e ve sevinç içinde döndüğünü ve Tuna üzerindeki seyahatten ziyadesiyle memnun ve münbasıt kaldığını bu babtaki yazılarından anlıyoruz. Husule gelen muvaffakiyetin devlet merkezinde de iyi tesirler bıraktığını, merhuma karşı bu sebeple gösterilen teveccühlerden öğreniyoruz [81].

Cevdet Paşa merhum, Bosnadan avdetinden sonra H. 1281 senesinde dördüncü ordu Müşiri Lofçalı Derviş Paşa ile birlikte Kozan ıslahatına memur edildiğinden bu sene Zilhiccesinin sonlarına doğru İstanbuldan ayrıldı, yine «Kanunlaştırma» sahasındaki esaslı vazife yüzüstü kaldı. Merhum bu yeni vazifenin teveccühünden dolayı şöyle telehhüfte bulunuyor:

«Bosnadan avdet ile Kozana azimetimiz esnasında havale buyurulan işleri görmek ve kanun ve nizam lâyiha-ları kaleme almakla meşgul olduğumuz halde vak'anüvislik vazifesine ait olan işleri dahi yoluna koymak hülyasında iken Kozan seferi zuhura geldi. Vak'anüvislik umuru sene-i âtiyeye bırakıldı».

İşte bu sebeplerden dolayı ana vazife ile hakkile uğraşmağa vakit bulamıyan Cevdet Paşanın Kozan işini müsaræeten bitirip avdeti, vakitsiz telâkki olunarak âmirlerinin iğbirarını davet etmiştir [82].

Bu suretle mülkî işleri tasfiyeden gözünü açmağa bir türlü muvaffak olamıyan ve binnetice asıl vazifesile esaslı olarak uğraşmağa vakit bulamıyan Cevdet Paşa 1282 de Meclis-i Hazain âzalığına tayinini müteakip

lerce ahali kimî süvari ve kimî piyade olarak harici şehre çıkıp temasaya (efrman okunmasına) müheyya iken vücuh-u beldeden bazılarının marazı yahut temaruzu her ne sebepten nâsi berveçh-i bâlá askerlik meselesinden dolayı Bosnada ihtilâl zuhur etmiş veya edecek deyiş sayı olan eracifi müeyyit oıdu, hattâ hüzzardan bazılarının kalplerine halecan geldi ve bu işte dâmen dermeyen ittihat olan erkân-ı eyaletin bile nasıye-i hallerinde dişini çıkartmak niyetile dişci isteyip te geldiğinde fesh-i niyet edenlerin ahval-i tereddüt istimaline benzer haller görüldü ve filvaki bugün Bosna için bir asr-ı cedidin fısı-ı müstereki olmak hasebile bu misillü fesirat-ı viedaniyonin husulü emr-i tabii idi. (İnkılâp Müzesi, kütüphane numarası: 9).

[81] «Bosnadaki İcratımız nezd-i hümayunda mazhar-ı tahsin ve enzar-ı evliyyay-ı umurda kabule karin olup hattâ Bosna askerine gönderilmiş olan şeshanelerden birisinin çakmağına (Bosna seccan ahalisinin hizmet-i askeriyeye meyilleri hakkında sudur-u izamdan semahatlü Cevdet Efendi Hazretlerinin vuku bulan himmetlerine taraf-ı askeriden yadigâr-ı takdirdir) ibaresi hâkkettirilerek nişan-ı iftihar olmak üzere fakire ihsan buyuruldu. İndimde nişanlarımın en değerlisi bu tüfenktir».

[82] Bak.: Eserimiz; sah. 57, Not 91.

yine bu sene içinde ilmiye rütbesi vezarete tahvil (25 Şaban 1282) [83] edilerek geniş bir hudutla yeniden teşkil olunan Halep Valiliğine tayin olunmuştur. Büyük himmetinin tecelli edeceği verimli kanunlaştırma va-

[83] «Tarik-i ilmiyenin tanziminden sonra meratib-i ilmiyenin müntehası olan Kadıaskerlik vezarete muadil itibar olunmuştu. Müderrislikten, mirmiranlıktan çıkıp ta sonra vezir olanlar çoksa da müderrislikten vezaret alan üçtür ki Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa ve Yenişehirli müderris Osman Paşa ve Şirvanizade Mehmet Rüstü Paşadır. Amma Kadıaskerlikten vezir olan yalnız bu kullarıdır. Mekke ve İstanbul payelerinde iken kullarına mükerreren vezaret teklif olunduğu halde itizar etmişim. Vezaret gallesine uğramak istemezdim ve Kadıaskerlikten vezir olmanın emsali olmadığından Bosnaya giderken uhde-i übeydaneme Kazaskerlik rütbesi ihsan buyurulduktan, hele vezaret gallesinden kurtuldum deyu memnun olmuştum. İptida kullarında tecrübe olunacağı hatıra gelmemişti. Fuat Paşa vezaretten iktinabımın sebebinin soruduktaki: «Efendim, tarik-i ilmiyede vüs'at-i maaş yoktur, lâkin emniyet vardır, idaresini bilen, bir Kazasker arpalığı ile kıtkanaat geçinir, sonra bir mansab alır, andan bir sene zarfında bir miktar para kazanır, anınla def-i ihtiyac eder ve borcunu ve fevkalâde masarifini kapar, kimseye arz-ı ihtiyac etmeğe mecbur olmaz, vüzera ise mansup iken bol bol para alırlar, lâkin azillerinde ise bilâmaaş kalup vükelâyaya arzıniyaz ile bir mansab almak için yüzüsu dökerler. İşte dainize burası güç gelir» demiştim. O zaman İstanbul payelunun lâakal şehriye üç bin bes yüz ve Sadaret-i Anadolu payelularının yedi bin ve Rumeli payelularının dokuz bin kuruş arpalıkları vardı ve eskilerinin arpalıkları on bin kuruşa doldurulur idi. Bu kerre Sultan Abdülâziz Han Hazretleri haiz olduğum Kadıaskerlik rütbesinin rütbe-i vezarete tebdilini kat'iyen emrûferman ve arpalık bedeli olarak baberat-ı âli şehriye on bin kuruş «maaş-ı zatî» ihsan buyurmuş idüğünden işbu 1282 senesi Şabanının yirmi beşinci günü Fuat Paşa tarafından vâki olan davet üzerine konağına gittim. Hariciye Nazırı Âli Paşa hazır olduğu halde Mabeyn-i Hümayûn Başkâtibli Emin Bey, irade-i seniye-i kat'iyeyi beyan ettikte gördüm ki iş işten geçmiş, itizara mecal yok. (Kaç defa fevkalâde memuriyetlerde bulundum, başımı uğur-u Hümayûnda feda ederek nice muhataraları aşardım. Şimdi bir sarığı feda etmem diyebilir miyim?) diyerek sarığı çıkarıp fes ile kaldım. Fuat Paşa da bir kat elbise verdi, giyip Mabeyn-i Hümayûna gittim. Sultan Abdülâziz Han Hazretleri ol gün sabahleyin kendisine giymek için hazırlanmış olan elbisesini gönderdi, giydim; Huzur-u Hümayûna girdim. Fevkalâde iltifat ve taltif-i Hümayûna mazhar oldum. Bađehu Sultan Abdülâziz Han Hazretleri Mabeyn-i Hümayûn terzisine emredüp çakerlerine bir kat üniforma ve bir kaç kat âdi elbise yaptırdı ve levazım-ı vezareti tedarik için yüz elli bin kuruş atıye ihsan buyurdu. Bar-ı giran-i vezaret altına girmekten müctenip idim. Bulduğum tarik-i ilmiyenin müntehası olan Kadıaskerlik raddesine çıktuktan sonra tebdil-i tarik epeyce güç geldi. Lâkin sonra Hasan Efendinin meşihatinde rütbe-i ilmiye ibzal olunarak rüteb-ü kalemiye

zifesinden ve hattâ pek sevdiği vak'anüvislik memuriyetinden bu suretle ayrılmış olan Cevdet Paşa merhum artık tesiri ne de olsa mevzii kalacak olan mahallî teşkilât ve ıslahatla meşgul olmağa koyulmuştur.

Cevdet Paşa merhum Halepte iki sene teşkilât ve ıslahatla [84] meşgul olduktan sonra 11 Zilkade 1284 te Şuray-ı Devletle beraber teşkil olunan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye riyasetine getirildi. Şuray-ı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye dairelerinin teşkili hakkında merhum (*Maruzat*) adlı eserinde şu malûmatı vermektedir:

«Ecnebilerin kesret üzere memalik-i mahruseye tevârüdile ecnebi davaları gittikçe tekessür ederek rüyeti kabül olamayacak dereceye geldiğinden ve Paris konferansında Âli Paşaya (Siz mahkemelerinizi emniyetbahş olacak bir hale getirdiğiniz gibi biz de ecnebi tercüman-

gibi sırf bir emr-i itibarıdan ibaret kalınca tarik-i ilmiye ve şân ve şerefini zayıf etmekle tebdil-i tarik etmiş olduğumdan dolayı memnun kalmışım. Ol vechile rütbe-i âcizanem vezarete tahvil olunduktan memuriyette bir şey denilmemişti. Sonra Fırat ve Âli Paşalar (Şimdi size münasip bir memuriyet bulmalıyız) deyu nazikâne feth-i bâb-ı müzakere ettiler. Halbuki tasraya izamım mültezem olduğumu evvelce teferrüs etmiş olduğundan tayin-i memuriyet hususunu kendilerine havale ettiğimde (Fırka-i ıslahiye ile hayli ıslahat yaptınız, bunun tesisi yine sizin himmetinize mevkuftur) deyu Halep ve Adana eyaletleri birleştirilerek bir vilâyet teşkil ile uhde-i çakeriye tefvizi teklif etmeleri üzerine (Evet tesisini vâzılarına havale etmek muvafık-ı hikmettir) dedim. O zaman Zor ve Urfa sancakları Halep eyaletine ve Payas ve Kozan sancakları Adana eyaletine merbut olup Maraş dahil ıslahiye sancağı ile beraber birer müstakil mutasarrıflık idi. Bunların cümlesi birleştirilerek bir cesim vilâyet teşkil ile uhde-i çakeriye tevcih buyuruldu ki Kayseriye sancağı hududundan Bağdat hududunadek mümted idi. (Dördüncü cüze ilâve, 7 nci cüz, İstanbul Belediyesi İnkılâp Müzesi, kütüphane No. 24).

[84] Cevdet Paşa Halep Valiliğinde bulunduğu sırada 23 Muharrem 1284 (15 Mayıs 1283) te (Fırat) adile yarıyarıya Türkçe ve Arapça haftalık resmi bir gazete tesis etmiştir. Kendisi Halepten ayrıldıktan sonra haftada iki defa çıkmağa başlayan bu gazeteye Ermenice sütunlar da ilâve olunmuş ise de, sonra bu ilâveden vazgeçilmiştir. Gazete 5 Muharrem 1337 tarihine kadar devam edip Halepteki ihtilâli müteakip Suriye Hükümeti tarafından lîga olunarak yerine (Halep) adile Arapça resmi bir gazete tesis edildi. Cevdet Paşa merhumun resmi gazeteye mülhak (Gadirülfırat) adlı ve gene Türkçe ve Arapça tesis ettiği edebî gazeteden de otuz nüsha kadar çıkmıştır. Halebin ilk çıkan 1284 yılı salnamesi de merhumun teşvik ve himmeti eseridir, Türkçedir, taş basmasıdır. Halep hakkında faydalı malûmatı ihtiva eder. Mektupçu İbrahim Hâlet Bey tarafından tertip edildiği cihetle tasnifi de iyidir.

ların umur-u mehakime müdahalesini ilga ederiz) demişler iken ol vakittenberi ıslah-ı mehakim hakkında bir şey yapılamadığından Fransa usulüne muvafık surette mahkemelerin küşadına ve umur-u hukukiyenin hükümet-i icraiyeden külliye tefrikine devletçe karar verilmekle 1284 senesi Zilkadesinin evasıtında Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye ilga ve Şuray-ı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye meclisleri teşkil ve iki meclisin de sülûsan âzası müslim ve sülûsü gayrimüslim olmak üzere nizam ve usul ittihaz edilmiş ve Seraskerlik Bağdat Valisi Namak Paşaya ve Bahriye Nezareti Sadaret Müsteşarı Mahmut Paşaya ve Şuray-ı Devlet riyaseti Tuna Valisi Mithat Paşaya ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye riyaseti kullarına tevcih buyurulmuştu. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye hukuk ve ceza kısımlarına taksim olunup iki dairenin riyaset-i ülâsı kullarında olduğu halde Şuray-ı Devlet Reisi gibi Meclis-i Mahsus-u Vükelâda dahildim. Sonra riyaset ünvanı nezarete tahvil ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye dairesinde istinaf mahkemesi küşat olunmuş ve badehu nezaret-i adliye dairelerinin tanzimine ve bidayet mahkemelerinin teşkilâtına başlanıp nihayet asr-ı mehasinhasr-ı hazret-i Padişahîlerinde teşkilât-ı adliye ikmal kılınmıştır. Kulları berveçhi bâlâ bittedriç teşkilât-ı adliye ile meşgul olduğum halde bir taraftan dahi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyenin telifile meşgul idim».

Cevdet Paşa, Tezakir-i Cevdet'in 19 uncusunda bu teşkilât üzerine Halepten İstanbula geldiğine işaretten sonra teşkilât-ı adliye ile nasıl meşgul olduğunu da şöyle anlatır:

«Mukaddema Fuat Paşa nezd-i Hümayûnda fevkalâde mukbil ve makbul iken Zat-ı Şâhâne ile birlikte Avrupa seyahatinde bazı mertebe nazar-ı Hümayûndan düşmüş olduğu cihetle Âli Paşa Sadrâzam ve anın yerine Fuat Paşa Hariciye Nazırı olmuştu. Fakat ikisi yekvücut olduğundan, Fuat Paşanın Babiâlice nüfuzu var idi. Mithat Paşa ile küçüklüğünden beri ülfetim olup Maliye ve Hazine-i Hassa Nazırı Şirvanîzade Rüşti Paşanın kesb-i rifat ve terakkisine dahi sebebiyetim olmakla birbirimizden emin idik ve üçümüz dahi Fuat Paşaya mutahassıs ve mensup olarak devletçe ekseri meham-ı umurun mahremane müzakeresi bize havale olunurdu ve

eğerci Âli Paşa Mithat Paşayı sevmezse de Fuat Paşanın hatırı için bir şey diyemezdi. Şûray-ı Devlet ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliye âzasının intihabı için akdolunan Encümen-i Havass-ı Vükelâda Fuat Paşanın ihtar ve teklifi üzerine mevcutların içinden iptıaa Divan-ı Ahkâm-ı Adliye âzasının emr-i intihabı takdim olunmakla ulemadan Karahalîl Efendi ve Hilmi Efendi gibi ilm-i fıkhıta en ziyade mahir olanlar ve rical-i Devletten dahi güzide zatlar Divan-ı Ahkâm-ı Adliye âzalığına intihap kılındı ve Divanın mümeyyizliğine ve zabıt kâtipliğine müstait efendiler seçildiği sırada Bab-ı Fetvada en ziyade sâk bilir bazı zevat dahi memur edildi. Bu cihetle ilâmat-ı nizamiye için bir güzel sâk yolu peyda olmuştur. Şûray-ı Devlet pek ziyade alâyişli olarak teşkil olundu. Fakir alâyişe bakmayıp, esasının metin olmasına hasr-ı nazar eyledim. Ahkâm-ı Adliye dairelerini tedric ve tecrübe üzerine teşkil ve kalemlerini güzelce tanzim ve mehakim-i nizamiye ilâmlarının usul-ü sâk ve sebkinin vaz'ı makbul ve müstahsen üzerine tesis ettim. Binaenaleyh devair-i adliye refte refte tevessü ve lâyikile teessüs eylemiş olduğuna mebni sonraları Şûray-ı Devletin biddefaat uğradığı tahavvülât ve inkilâbattan salim kalmıştır».

4.— Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye çalışmaları:

A) Hanefî fıkhından muktebes bir Medeni Kanun vücade getirmek için mücadeleleri: Celâleddin'i Devvani'nin (Divan-ı Def'i Mezalim) adlı eserindeki mütalâalardan mülhem olarak şer'î mahkemelerinin yanısında nizamiye mahkemelerinin bulunmasında bir mahzur görmeyen ve bu suretle Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin kurulmasına hizmet eden Cevdet Paşa bu teşekkül vücade geldikten sonra mühim bir mesele karşısında kalmıştı. Bu divanda fıkıh hükümleri mi tatbik olunacaktı, yoksa ecnebilere de işkât edecek surette garp hukukundan mülhem kaidelere mi yer verilecekti? Fıkıh hükümleri tatbik olunacak ise müslimler aleyhine gayrimüslimlerin, tebaadan olan gayrimüslimlerin aleyhine ecnebilere şahadetini kabul etmeyen fıkıh kaideleri ne olacaktı? Devvani bu takyidi Divan-ı Def'i Mezalim için varit görmüyordu. Serbestçe her dinden, her kavimden, herkes aleyhine bu divanda şahit dinlenebiliyordu [85].

[85] Bak.: Eserimiz; sah. 61. Not 94.

Zaten ecnebinin şiddetli mukavemeti karşısında bu telâkkiye sadakat imkânı kalmış mıydı? Acaba böyle yanyana çalışacak iki kısım mahkemenin herbirinde ayrı ayrı kanun tatbik etmeği âlem nasıl telâkki edecekti? Bu takdirde tek olması lâzım gelen Medenî Kanun meselesine nasıl bir veçhe verilecekti? Bir garp Medenî Kanunu mu iktibas olunacaktı? Yoksa kendi duygularımıza, örflerimize, telâkkilerimize uygun, öz, millî bir kanun mu yapılacaktı? Cevdet Paşa buna taraftardı. Fakat aksini iltizam edenler de vardı. Böylelikle memlekette iki cereyan husule gelmişti: Biri Fransa elçisinin başa geçerek fikr-i sabit halinde kabul ettirmeğe çalıştığı muasır Medenî Kanunların anası olan 1804 tarihli Fransa Medenî Kanununu kabul etmek cereyanı, diğeri Cevdet Paşanın önderliğini yaptığı Hanefî fıkıhî hükümlerinden iktibas suretile öz, millî, medenî bir kanun vücade getirmek cereyanı. Yüksek mahfillerde bu iki zıt fikir daima çarpışıyordu.

Cevdet Paşa merhum tezkerelerinde muhtelif vesilelerle bahsi geçen cereyanları, bu yüzden çektiği güçlükleri, maruz kaldığı niktetleri yana yakıla anlatır ve nihaî zaferin nasıl kazanıldığını ve bununla memlekete ne büyük hizmetler yapıldığını söyleyerek övünür. Merhum tarafından yapılan mücadelelerin kariler nazarında hakkile canlanabilmesi için sözü kendisine bırakıyorum:

«Gerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliyyede ve gerek teşkili mu-sammem olan İstinaf ve Bidayet mahakim-i nizamiyyesinde ve Ticaret mahkemelerinde mamulünbih olacak kavanin ve nizamat yapılmak lâzım gelip halbuki her devlette kavanin ve nizamatın esası (Code civil) yani Hukuk kanunnamesi olup Devlet-i Aliye şer'i şerif üzere müesses olduğundan kavanin ve nizamatına kavanin-i şer'iyeye esas olmak fikri ötedenberi efkâr-ı sahiha erbabi indinde arzu olunmaktaydı. Bu cihetle efkâr-ı vükelâ bu bapta ikiye munkasim olmuştu. Bir kısım ilm-ü fıkhın muamelât kısmından icabat-ı zamaneye muvafık olan mesail-i şer'iyeye cemmolunarak ehl-i islâma göre ahkâm-ı şer'iyeye olup ve tebaa-i gayri müslimeye göre dahi kanun itibar olunmak üzere bir kitap telif olunmak reyinde idiler.

Hattâ bâlâda arzolunduğu üzere (Metn-i Metin) namile ilm-i fıkihtan bir kitap telifine başlanmış iken fiile gelememiştir. Bu kerre gene bu arzu tazelendi. Bu kulları ve hayli müddet Maliye Nezaretinde ve bir müddet de Dahiliye Nezaretinde bulunan Şirvanizade Rüşti Pa-

şa bu reyde idi. Diğer bir kısmı dahi Fransa Kanunnamesini tercüme ile Mahakim-i Nizamiyede düstur-ül amel tutulması fikrinde idi. O zaman elçilerin Dersaadetçe en nüfuzlusu Fransa elçisi Mösyö Bourée olduğundan Fransa kanunlarının Mahakim-i Devlet-i Aliyede mamulünbih olması emelinde bulunmakla Fransız politikasına hâdim olanlar hep bu fikr-i sakimde idiler. Ticaret Nazırı Kabulî Paşa ise bu fikirde musır olup hattâ mukaddemce Fransız Code Civil'ini türkçeye tercüme ettirerek Meclis-i Vükelâya tasdik ettirmeğe çalışıyordu. Lâkin bizim muhalefetimize mebni icra-i garaza zafer yap olamıyordu. Bu hususun müzakeresi için Havass-ı Vükelâdan mürekkep akdolunan Encümen-i Mahsusa Fuat Paşanın iradeylediği nutuklar ve Şirvanî Zade ile taraf-ı çakeriden dermeyan olunan deliller karin-i hayyiz-i kabul olarak kütüb-ü fıkhiyeden muamelâta dair icabat-ı zamaneye muvafık olan meseleler cem ile (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye) namile bir kitap yapılmak üzere riyaset-i âcizanem tahtında olarak fuhulü fukahodan mürekkep bir cemiyet-i ilmiye teşkiline karar verildi. İşte Mecelle Cemiyeti diye meşhur olan cemiyet-i ilmiye budur ki telif ettiği Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye hâlâ cümle Mahakim-i Nizamiyede düsturülâmeldir.

Kıbrısta dahi İngilizler anı bilâtağyir mer'iyülicra tutmuşlardır. Bulgaristan emaretinin teşekkülünde Bulgarlar dahi iptida Mecelleyi kendi lisanlarına tercüme ederek kanunlarına esas ittihaz etmişlerdir. Ve eğer ana bedel vaktile Fransız kanunnamesi tercüme edilmiş olsaydı hâlâ Mahakim-i Devlet-i Aliyede (Code Napoléon) mer'iyülicra olacak idi. Bu cihetle Mecellenin telifi bir büyük hizmet-i diniye olduğu herkes tarafından tasdik ve itiraf olunmuştu. Lâkin iptidalarında muhalifin güruhu bunu yarım bıraktırmak için çok çalışmışlar ve çok entrikalar çevirmişlerdir. Mahakim-i Nizamiyenin ahkâm-ı şer'iyeden mücerret ve hâli olması arzusunda bulunan müteferniçler (frenk geçinenler) alelhusus Fransız politikasına hâdim olanlar Mecellenin telifine başladığından dolayı kullarına husumet üzere idiler. Hele Kabulî Paşanın işfalâtı üzerine Şeyhülislâm Kezubi Efendi ve annıyla beraber zeyy-i ülemada bulunan

nice cehele böyle bir fıkıh kitabının Daire-i ilmiyede yapılmayıp ta Daire-i Adliyede yapılmasından dolayı aleyhime kıyam etmişlerdi».

Cevdet Paşanın şu çetin ve ağır mücadelede karşılaştığı güçlükler hakkında 10 Temmuz 1867 (8 Rebiülevvel 1284) te Fransanın İstanbuldaki maslahatgüzarı M. Outrey tarafından Marki de Moustier'e çekilen şu telgraf karie bir fikir verebilir:

«Mösyö Bourée'nin Parise azimetinden evvel bana tavsiye etmiş olduğu veçhile mevcut Ticaret Kanununun yeniden kaleme alınması hususuna çalışılması için Vezir-i âzam nezdinde ısrar ettim. Kısmen bizim kanunumuzdan kopye edilmiş bulunan bu kanunun esastan mahrum olması sebebiyle Medenî Kanunumuzun mukavele ve vecibelere dair olan hükümleri tarafından itmam edilmesi lâzımdı. Şayan-ı teessüf olan bu boşluğu doldurmakla Ticaret Mahkemelerine, hâlen bakmakta oldukları Medenî Hukuk işlerinde keyfi olarak değil, bir kanun metnine dayanarak karar vermek imkânı temin edilecekti. İstanbulda ikametleri esnasında Ekselansınız bu husus hakkında gayet mufassal bir eser ihzar etmişsiniz. Ali Paşa da bu eserdeki fikirlerin ihtiyaçlarına uymak yani ahkâm-ı şer'iyeye denilen İslâm Hukuku ile mümkün mertebe telif edilmek suretile Code Napoléon'un derhal tatbiki kabil olan maddelerinin istinsah edilmesine bir komisyon memur edilmiştir. Bu eser Sultan tarafından tasdik olunmadan evvel Şeyhülislâmın tasvibine arz olunacaktır» [86].

Mecelle; bu telgrafın çekildiği tarihten bir sene sonra 1286 (1868) de neşrolunmuştur. Anlaşıyor ki şu telgraf mücadelenin hâd devresinde çekilmiştir. Cevdet Paşaya muarız bulunanlarda galebe ümidinin arttığı anlaşılmaktadır.

Ebül'ulâ Mardin

«Devam edecek»

[86] Testa: Recueil des traités de la Porte Ottomane; c. VII, s. 469.